

[30.411 woorden]

Observatorium
Big Pieces of Time
010 Publishers, Rotterdam
2010

Inhoudsopgave

00. Inleiding

01. New York 1997
Tijd en ruimte voor aandacht

02. Hoeksche Waard, 1998
Otium-negotium

03. Rotterdam/A20, 2001
Gescheiden werelden verbinden

04. Hoogezand, 2003
Beschaving is onderhoud

05. Vught, 2003
Als het beeld gebruikt wordt, is het af

06. Culemborg, 2005
Gebruik paradox

07. Neukirchen-Vluyn, 2006
Ontwerp wat er is

08. Rotterdam/Hofplein, 2007
Een beeld is bij voorkeur drie dingen

09. Essen, 2007
Cella, hof, domein

10. Heino, 2008
De wereld, zoals het verteld wordt

11. Krasnoyarsk, 2008
Stilstand en beweging

12. Den Haag, 2009
Antonello da Messina

Inleiding

Een streven

Observatorium, de kunstenaars Geert van de Camp, Andre Dekker en Ruud Reutelingsperger, heeft gekozen voor het thema ruimte in relatie tot de mens, die

zich een beeld vormt van de aarde en van zichzelf. Soms is het noodzakelijk leven in de brouwerij van het landschap of het stadsplein te brengen, soms moet er ruimte gecreëerd worden waar mensen stilstaan en zich overgeven aan verwondering en reflectie. Dat is het hoogst bereikbare: dat een mens stilstaat in je werk, voor je werk en de zich bewust wordt van zijn leefruimte, de aarde.

In het gedroomde geval geven de beelden een richtpunt, een punt van aankomst en ommekeer, ze geven het land of de stad een ruimte en een symbool dat een mens uitnodigt en stimuleert, hetzij door te handelen of door te mijmeren. Als kunst iets zou moeten bewerkstelligen, dan is het simpelweg: tijd en ruimte voor aandacht - aandacht en nieuwsgierigheid voor het buiten, waar wij ons bevinden en aandacht voor de resonantie in ons binnen, ter cultivering van het wereldraadsel!

Observatoriums nieuwsgierigheid gaat uit de bewerkte aarde en hoe je die met elkaar maakt. Er is een gedeeld enthousiasme voor de gecultiveerde wildernis. Hoe mensen in Nederland bijvoorbeeld, waterhuishouding, industrieterreinen, snelwegen, pretparken, ruilverkavelingen, stadsuitbreidingen als bij een schilderij nat-in-nat opbrengen, hoe zij gezamenlijk sleutelt aan vlakverdeling, nut, plezier, compositie en kleur van het land, zo werken de drie kunstenaars samen. Of dat cultuur voortbrengt, zal de tijd leren.

Oorsprongsgeschiedenis

Geert van de Camp een beeldhouwer, maakt in 1993 zulke grote demontabele beelden dat je er een theaterhal mee kan vullen. Andre Dekker, een tekenaar, gebruikt deze beelden in de hal als verblijf en werkt er aan tekeningen en teksten. Bij een bezoek aan deze tentoonstelling met gastheer nodigt Ruud Reutelingsperger, een schilder, hen uit om een entourage voor zijn schilderijen te maken. Alledrie hebben ze een fantasie over ruimte; de een om te construeren, de ander om te vertoeven, en de derde om te tonen. Gebouw, beeld en gebruik komen samen in een installatie.

Dit is in essentie van een kunstwerk van Observatorium: een bouwwerk op een domein, waar je kunt verblijven en dat tevens een idee, een wens of een symboliek toont. Het is daarom een beeld, maar het is ook een ruimte voor een mens om iets te doen, te zien of stil te staan. En alles wat stilstaan met zich meebrengt, mijmering, herinnering, bewustzijn. En dit is het meest productief en het meest spannend in de buitenlucht, buiten is het weerbarstig, ruig, kwetsbaar en aan vele wetten en regels onderhevig. Buiten ligt de schone taak voor de kunst, maar Observatorium wil het liefst dat de blik zich in die buitenlucht inwaarts richt.

In gesprekken worden persoonlijke fantasieën op elkaar afgestemd. In de tussenruimten van de karakters ontstaan de ideeën over de kunst in de landschappen en de steden, want daar ligt het werkterrein. In de overlapping van drie aura's ligt de gemeenschappelijke noemer en die is: tijd en ruimte voor aandacht. Dat is in een museum vanzelfsprekend – en ook in een tuin, maar niet aan snelwegen, op industrieterreinen of bij evenementen; dat zijn de werkterreinen van Observatorium.

Samenwerking

Hoe bestaat het dat drie kunstenaars samenwerken? vraagt men vaak.

Het antwoord is meestal: zo is toch de hele wereld georganiseerd? Iedereen werkt samen. En dan is vaak daarop de tegenwerping: juist daarom – kunstenaars zijn individuen en hebben zoveel mogelijk ruimte voor zichzelf nodig. Er zijn kunstenaars die niet zoveel mogelijk ruimte voor hun eigen fantasie nodig hebben, maar samen aan een fantasie bouwen die groter is dan zij alleen kunnen bewerkstelligen. Het is de kunst om in de complexiteit van de samenleving, de droom en de fantasie weerbaar te maken en al bij het begin van een ontwerp de ideeën aan de ander te toetsen.

Drie voorbeelden

Geert zei: wij maken vaak pars pro toto's, wij bouwen beelden, wij maken punten waarin je de omgeving gereflecteerd ziet, als bij bolspiegels. Voor de geïsoleerd gelegen binnenstedelijke VINEX Nieuw Terbregge ontwierp we op de geluidswal die de woonwijk van de snelweg A20 scheidt, een uitzichtpunt en een omsloten tuin met paviljoen. Later werd er een herdenkingsmonument voor de voedseldroppings Operation Manna/ Chowhound van 1945 in ondergebracht. Het paviljoen lijkt op een huis aan de dijk, een oertype van Hollandse bewoning, maar het is gemaakt van snelwegmateriaal en vormt een tuin binnen het park.

Ruud zei: het is onze kracht om levendige openbare ruimte maken en om bij de opdracht voor een beeld ook een programma leveren. Bijvoorbeeld in Zollverein in Essen, waar een afbakening van het Zollvereinpark op ons initiatief een domein voor vrije programmering, individueel initiatief en ontvangst geworden is. Als niemand van het beeld gebruik maakt is het niet af. Observatorium houdt van leven in de brouwerij en ziet graag dat mensen aan sculptuur sleutelen of verder bouwen. Deze portierswoning is eigenlijk ook een privé-tentoonstellingsruimte, een privé-tuin voor ontmoetingen of gewoon een pastiche of een baken. Het is een ruimte die Zollverein de gelegenheid geeft om genereus te zijn, ze kunnen het afstaan voor particulier initiatief.

Andre zei: we maken beelden, we geven programma, maar het zijn ook oorden waar stilstand en het terugkijken op de wereld die je net verlaten hebt het belangrijkste zijn. Bijvoorbeeld aan A57 in Duitsland waar een staalskelet van een kolenberg een Acropolis maakt en waar op elk uur van de dag mensen in stilte naar het Ruhrgebied, de snelwegen en de weidsheid kijken. Ontwerpen is ook mysterie en perfectie van een plek onderkennen en het met rust laten. Het plan Berg der Stille voor een kolenberg in Duitsland werd door Observatorium en WES, Hamburg gemaakt in de overtuiging dat die lege berg leeg diende te blijven. Ons ontwerp bestond uit de bescherming van die leegte. De landmark Hallenhaus is daarvan het symbool.

[hoofdstuk 1]

Tijd en ruimte voor aandacht

New York, 1997

Dwelling for Seclusion, Snug Harbor Cultural Center, Staten Island, New York
Collected Reflections, Art in General, New York

Tijd en ruimte voor aandacht

Kunst van Observatorium heeft de beschouwer nodig. Tijd en ruimte voor aandacht betekent dat met het kunstwerk aan de beschouwer ruime hoeveelheden tijd en ruimte gegeven worden. De expositieruimte krijgt het karakter van een verblijf, een gelegenheid om betekenis te doen ontstaan in een landurig ongestoord oponthoud.

[citaat]

Nooit is hij actiever dan wanneer hij niets doet, nooit is hij minder alleen dan wanneer hij met zichzelf alleen is.

Romeins filosoof Cato, geciteerd uit: Hannah Arendt, Vita Activa, Amsterdam 2002

Voorgeschiedenis

Hoe aan de vluchtigheid van een expositie te ontsnappen? In het begin van de samenwerking bouwden Geert van de Camp, Andre Dekker en Ruud

Reutelingsperger galleries galerieruimtes als De Vaalserberg in Rotterdam of Peking Kunstausstellungen in Berlijn om tot verblijven voor afzondering om bezoekers in staat te stellen de beschikbare tijd en de beschikbare ruimte naar hun eigen inzicht te gebruiken. Het was Observatorium erom te doen om een ruimte te creëren, die niet alleen de kunst van het drietal tot onderwerp had maar evenzeer datgene wat in de gast omging – waar de aandacht van deze mens naar uitging als hij/ zij 24 uur in afzondering doorbracht. Zij wilden de waarneming van kunst, het aandeel van de beschouwer intrinsiek bestanddeel van een installatie maken (beauty is in the eye of the beholder).

De galleries werden voor verblijf ingericht en zij kregen voedsel, dekens, een vragenlijst en etmaal afzondering. Het recept van Observatorium bestond (en bestaat) uit 1 deel ruimte, 1 deel tijd en 1 deel observaties. Om het laatste bestanddeel recht te doen werden hun antwoorden op de vragenlijst, de foto's en tekeningen die zij maakten verzameld in een archief. Bij de afsluiting van de tentoonstelling werd hieruit voorgelezen.

Dwelling for Seclusion

Na een verblijf van 24 uur in afzondering zei Mary 'I need to do that more often in my life, to take big pieces of time.' Waarom is dit voornemen het leidmotief geworden? Het paviljoen Dwelling for Seclusion in het park van Snug Harbor Cultural Center op Staten Island, NY ontstond uit het verlangen om het maken van kunst dienstbaar te stellen aan een individuele ervaring van stilte, afzondering en langdurige waarneming - in een eigen domein in plaats van een tentoonstellingsruimte.

Dankzij een verblijfsstipendium van zes maanden konden de kunstenaars van Observatorium in New York de drie bestanddelen - ruimte, tijd en aandacht – heel precies en ruimhartig aanreiken. Ruimte beperkte zich niet meer tot een tentoonstellingsruimte, maar was een afgelegen verblijf in een pastorale omgeving. Tijd was niet meer beperkt tot de openingstijden van een galerie, maar werd door het opkomen en ondergaan van de zon gemarkeerd. En de aandacht van de gast voor het gebodene en zichzelf werd niet alleen verzameld of voorgedragen maar geëxposeerd... in een tentoonstellingsruimte.

Pelgrimage

Een New Yorker beschreef de reis van zijn huis op Manhattan naar Dwelling for Seclusion: 'met de ferry stak ik het water over. In Staten Island liep ik over trottoirs, die naarmate ik het centrum verliet meer en meer verwaarloosd waren. Toen arriveerde ik bij het hek van Snug Harbor en betrad ik het terrein. En nadat ik de stad, de wegen en de gebouwen van het complex achter me had gelaten lag daar dit wonderlijke Dwelling for Seclusion.' Zijn accurate reisbeschrijving van het traject van menig pendelaar tussen Staten Island en de stad is evengoed te lezen als een pelgrimsverhaal: de stad verlaten, het water oversteken, een domein betreden, alles achterlaten, stilte en afzondering vinden.

Ruimtegeleding

De studie van De Architectonische Ruimte van Van der Laan gaf aanleiding tot twee karakteristieken van de Dwelling for Seclusion: de geleding van de ruimte en de onderlinge maatverhoudingen. De gast had op zijn reis verschillende malen een grens overgestoken in zijn reis om de wereld te verlaten. Het gebouw was ook van begrenzingen voorzien. Om van buiten tot de kern te komen, stapte je van het veld op de verhoging waarop het paviljoen stond en kwam je in de entreehal. Van de hal ging je door de deur naar de gang en vandaar naar de hoofdruimte. Daarachter lagen het

donkerste vertrek en de keuken, die ook met de hof verbonden was en waar je contact maakte met het park dat je net verlaten had.

Het had alles weg van een eenmansklooster, waarbij drie verblijven gerangschikt waren rondom een hof: een sanitaire ruimte, een slaapruijnte en een studio. Het was een variant op de gebouwengeleding van Van der Laan in cella, hof en domein. De indeling had overeenkomsten met het enige woonhuis van Van der Laan - Villa Naalden in Best, dat omschreven wordt als een 'klassieke woning rond een hof, omzoomd door pijlerstellingen en met een kleine gelede zaalruimte als woonkamer'.

Properties

De boekenkasten hebben de eigenschappen van alle constructies van Observatorium: modulair, simpel, meervoudig bruikbaar en toch vol symboliek. Het is een eenvoudige, lichte en goedkope manier om te construeren, er kunnen stabiele gebouwen/ paviljoens mee gemaakt worden en er is altijd die symboliek van geestelijke ruimte - de lege bibliotheek, de belofte van kennis, de ruimte voor de gebruiker om de schappen met zijn ervaringen en inzichten te vullen. De boekenkast is een serendipische vondst, een ontdekking waarnaar men niet op zoek is.

In de architectuurtheorie van Van der Laan is de muur het maaksel van de mens waarmee hij ruimte omsluit en uitsluit. De dikte van de wand is evenzeer een deel van het huis als de ruimte die de wand begrensd. In de harmonieuze architectuur van de monnik bespeur je de evenwichtige proporties en is de dikte van de wand bij ramen en doorgangen intrinsiek onderdeel van de maatverhoudingen. In nogal wat gebouwen van Van der Laan is de wanddikte 40 centimeter. Hoe zou zo'n enorme maat in een zo'n klein paviljoen kunnen worden toegepast? De vondst: door de wand als het ware 'hol' te maken. En om deze holle wand stevigheid te verlenen heb je dwarsverbindingen nodig - en dan heb je een boekenkast. Er werd naar constructie gezocht, en er werd een sculpturale symboliek gevonden: een huis dat wacht op kennis. En bovendien, de kasten werden naar believen met de schappen naar binnen of naar buiten gekeerd opgesteld, de bibliotheek was zowel een exterieur als een interieur.

A hut of one's own

De New Yorkse gasten werden uitgenodigd om een lege bibliotheek te betrekken en de schappen met hun bevindingen te vullen. Een zomer lang betrokken ze een voor een de freestanding sculpture with a human being in it. Het publiek liep omzichtig rond de boekenkasten, bang om de afzonderaar te storen. De foto's, tekeningen, films en teksten, die achtergelaten werden, werden naar Art in General in Manhattan gebracht en geëxposeerd. De tentoonstellingsruimte werd in tweeën gedeeld door een kastenwand. Via een draaibare boekenkast betrad men de Reading Room with Collected Reflections. Ook hier was het aan het individu om de deur te sluiten en zich in eenzaamheid aan de waarneming of de lectuur over te geven.

Gentle Art of Settling

Er was een bron aangeboord - in Amerikaanse bewoordingen: you've got gold dust in your hand. Er was aandacht van de New Yorkse kunstwereld, de New York Times had welwillend geschreven, er verscheen een lang persoonlijk stuk in Metropolis, de Dwelling was altijd bezet en er volgden aanbiedingen voor tentoonstellingen. Niet te versmaden voor een beginnend kunstenaar. Maar het was niet het succes in de context van de kunstwereld die bij terugkeer in Rotterdam voor de oprichting van Stichting Observatorium zorgde, het was de ontdekking dat de voorliefde om ruimte

en gelegenheid voor een relatieve vrijheid te scheppen in het park een nabootsing van de inrichting van de aarde was.

Vanaf nu ging het niet meer aan objecten te maken of denkbeelden aan te dragen, maar deel te nemen aan de cultuur van ons verblijf op aarde, door te pionieren. Vestigen op aarde, plaats maken, ruimte creëren; niet om te wonen of te werken, maar om te spelen, beschouwen en dagdromen. Een 'observatorium' zou niet slechts een plaats voor de waarneming van het heelal zijn maar een oord voor de waarneming van de wereld en jezelf daarin.

De Dwelling for Seclusion was voor de gasten een waardevolle ervaring, niet een waardevol kunstwerk, of hoe je het ook noemen wil. Ze ervoeren de afwezigheid van zichzelf in die binnenzee van tijd. Niet één persoon ontdekte zichzelf of de vreemdeling in zichzelf, iedereen beschreef het zelf in relatie tot – om maar een paar fenomenen te noemen - warmte, wind, comfort, ledigheid, of tijd; de vrije tijd. De beschikbaarheid van 1 deel ruimte en 1 deel tijd veroorzaakte een gevoel van dankbaarheid. Velen dachten abusievelijk dat het aan de generositeit van de kunstenaars te danken was; 'You are responsible for your own experience' schreef S. Ehrhardt.

[artikel van buitenstaander]

Preconception of a box

A friend told me she had something exiting to tell me. Then she walked away. This was the first time I heard of Observatorium. Later, she said it was this place to go and stay overnight, for twenty-four hours. There are no windows and no furniture, some furniture maybe, but it's sparse, a couple of padded blocks, and these artists made it and the idea is that you stay here in isolation for a night, a day and a night, it's about introspection and you will just love it, I really think you should do it, you would love it. I asked if it was some room within some building. She smiled, said it wasn't a building. Then she left again.

I spent the day wondering why she would think I would want to stay in a box. A few days later, she filled me in on the details and gave me a little write-up the artists had written to explain their project/ art/ installation/ experience. I read the write-up many times. I became wildly intrigued. I still did not (nor do I) fully understand the project. But was convinced I could not truly understand this box experience without doing my time in the box. It was clear that this was a unique project. The write-up says the sizes of the box were based on a Dutch architect's theories of proportions. How could I refuse.

I am scheduled to enter at noon on Wednesday, October first. My calender shows this is a new moon. It will be a dark night.

Will the padded blocks have profound influence? Will I be Pozzo-babbling at them by midnight? I have spent time solo before, and I know something of it's power, but never in a controlled environment. Never *in* a work of art. I imagine sensory deprevation/ stimulation. I imagine licking the walls, I imagine extreme boredom. I imagine extreme focus. I am already a bit intimidated. This is good.

The fewer toys (tools) of creation I bring, the more intense the experience will be. Yet I want to bring all my toys, I haven't decided. I appreciate some of my friends' paintings, that hang on my apartment-walls more than the paintings and sculptures I've enjoyed in museums. This is because I have

spent time with my friends' paintings and not with the masters'. Brief and shallow looks at art provided brief and shallow understandings. I am hoping to gain something from the art, from the box's interior: from Geert's blocks and Ruud's paintings and Dekker's writing.

And yet, as I could spend eternity with Mondrian's later works and never see them (for I am not literate in/ to his style and seem incapable of self-learning it), so too perhaps I may see nothing in the box's interior's art. In which case it will be just me and Time. Since I signed up, I have stopped whining about how I have no time. Time has already sprouted new connotations. I am expecting Time. I will give Time a padded block to sit on (what else can you offer Time?). I hope we all get along – me, Time and Me.

Could be a deep experience, good or bad.

Could be bogus.

Depends on me.

Can't wait to find out.

De blokkendozen van Van der Laan
Tom Maas, 1996

Het werk van pater/architect Dom Hans van der Laan (1904-1991) is rijk en overvloedig. Dat zou je niet zeggen als je zijn sobere gebouwen ziet en de enkele boeken van zijn hand. Tot op het laatste detail en en woord zijn die van alle overbodigheden ontdaan. Met zijn soberheid wilde Van der Laan twee doelen bereiken: zo precies mogelijk zijn, en zo essentieel mogelijk. Onomstotelijk moest voor iedereen en voor altijd duidelijk zijn waar het in de architectuur om draaide. Desalniettemin biedt zijn werk ruimte voor tal van interpretaties. Of moeten we zeggen dat deze ruimte gelaten is, dankzij de beperkingen in vorm en woordkeus? Ruimte voor interpretatie is er ook doordat Van der Laan een paar keer van optiek veranderde. Eerst stond de verhoudingenleer van het Plastisch Getal centraal, de ontwikkeling van een soortement nieuwe Gulden Snede. Later kwam daar de Architectonische Ruimte voor in de plaats, het 'maken' van een onverbreekelijk met elkaar verbonden binnen/buiten. Aan het eind van zijn leven ging zijn interesse uit naar het karakter van vormen – hoe staven, blokken en platen 'staan', 'liggen' en 'zitten'.

Door al deze exercities van Van der Laan loopt wel een rode draad. De achtergrond van alle theorie is steeds de wisselwerking tussen natuur en cultuur. Die achtergrond is voor deze beknopte inleiding op Van der Laans theoretisch werk een goed uitgangspunt.

De natuur omvat een overvloed aan kleuren, vormen, maten, ruimte enzovoort – te veel om op te noemen en te bevatten. Tegen de onbeperktheid van de natuur steken de maaksels van de mens, de cultuur, af als beperkte maaksels. Begrijpelijk, vindt Van der Laan, want wat de mens maakt is altijd een bewerking van de natuur. 'Niets kunnen wij in zijn geheel zelf maken, want ons maken is steeds een vermaken van een natuurlijk gegeven.' De natuur is de enige vaste grond voor ons, het enige objectieve gegeven ook voor al wat wij maken, en de altijd grotere achtergrond van die maaksels.

Het uitgangspunt is het 'natuurlijk gegeven'. Dat brengt ons op ideeën om er iets van te maken. Dat maaksel inspireert op zijn beurt weer ons verstand om verder te gaan. Het is dus al doende dat wij leren, zoals het cliché niet voor niets luidt. Door die wisselwerking komt onze cultuur tot stand, idealiter

gesproken, en vindt de natuur haar uiteindelijke voltooiing. Cultuur en natuur vormen voor Van der Laan een twee-eenheid. Geen elkaar uitsluitende maar aanvullende tegengelen.

Om de overvloed van de naar menselijke begrippen onbeperkte natuur bevattelijk te maken cultiveert de mens een beperkt scala aan tonen in een toonladder, kleuren die met name genoemd worden, maten die een eigen naam hebben, enzovoort. Het is al doende dat de mens tot deze indelingen komt; ze zijn niet op abstracte wijze 'verzonnen' en opgelegd aan de natuur, maar in wisselwerking met het natuurlijk gegeven tot stand gekomen. Eerst grof en summier, vervolgens steeds verfijnder, naarmate dat mogelijk en zinvol bleek.

Door cultivering van zijn beperkingen kan de mens steeds meer inzicht verwerven in de relatieve onbeperkteheid van de natuur. Geen cultuur zonder natuur – anderzijds is het de cultuur die de natuur inzichtelijk, of misschien zelfs wel zichtbaar maakt. Van der Laan zag dat 'zichtbaar maken' niet alleen als taak van de wetenschap, maar op analoge wijze ook van de kunst. Kunstenaars die alleen oog hebben voor innerlijke zieleruimten als bron van inspiratie, noemde hij 'zielig'. Hij beschouwde het uitleven van dergelijke introspectie als een doodlopende weg. Kunst kan alleen ontstaan in een confrontatie met het 'natuurlijk gegeven'.

'Een vorm', zo schrijft Van der Laan, 'kunnen wij slechts waarnemen tegen een achtergrond zonder vorm, en in eerste instantie is dat de vormeloze ruimte van de natuur'. Deze vorm kan op zijn beurt achtergrond worden bij een volgende verfijning.

Als het om de architectuur gaat om het inzichtelijk en 'voelbaar' maken van de ruimte, om het besef van binnen en buiten, om het onderscheid tussen wat wij maken, de muren, en de ruimte die tussen de muren ontstaat, dan dringt de vraag zich op hoe wij dat onderscheid duidelijk kunnen maken. Dat waren de eerste vragen waarmee Van der Laan zich in het begin van zijn carrière als architect mee bezig hield. En met name met de vraag, welke groottes wij op het oog nog kunnen onderscheiden.

Van der Laan keek graag naar alledaags mensenwerk om een antwoord op zijn vragen te vinden. Een favoriet voorbeeld hoe het onderscheiden van grootheden werkt was voor hem het zeven van grind. Er wordt in de bouw met verschillende gradaties van grof en fijn grind gewerkt. Dat wil niet zeggen dat die grindkorrels allemaal precies even grof of fijn zijn; dat zijn ze met een zekere marge. Wordt die marge overschreden, dan vallen ze in een grovere of fijnere categorie. Hetzelfde geldt voor het sorteren van fruit of eieren, en eigenlijk alles wat wij op het oog onderscheiden. We noemen dingen even groot, niet omdat ze exact even groot zijn, maar omdat ze even groot lijken; ze vormen samen een bepaald type van grootte. Wordt een zekere marge overschreden, dan spreken we van een een groter of kleiner type.

Van der Laan was er in geïnteresseerd of er een zekere regelmaat in die indeling schuilt, welk mechanisme schuilgaat achter ons onderscheidingsvermogen. Ja, zo concludeerde hij, deels op grond van empirische proeven, deels op basis van wiskundige logica: tussen opeenvolgende typen van grootte bestaat steeds dezelfde verhouding. Die verhouding, uitgedrukt in een getal, noemde hij het Plastische Getal, om aan te geven dat dit getal op verhoudingen tuseen driedimensionale, dus plastische vormen en groottes betrekking heeft.

Om met zijn bevindingen te experimenteren heeft Van der Laan in zijn leven drie 'blokkendozen' gemaakt. De eerste doos bevat ronde staafjes, in lengte oplopend volgens de verhouding van het Plastisch Getal. Dit hulpmiddel noemde Van der Laan 'abacus'. Gaat het bij dit telraam om te onderscheiden 'hoe veel' iets is, analoog ging het Van der Laan er om te onderscheiden 'hoe groot' iets is.

De tweede blokkendoos die hij maakte noemde hij 'morphotheek'. Deze bevat rechthoekige blokken, waarvan niet alleen de lengte maar ook de breedte stelselmatig oploopt. Dat levert verschillende vormen op: compacte blokken, waarvan lengte, breedte en hoogte vergelijkbaar van grootte zijn, lange staven, waarvan de lengte van een veel groter type is dan de overige twee dimensies, en platen, waarvan de hoogte veel kleiner is dan de andere twee dimensies. Je zou kunnen zeggen dat Van der Laan in deze fase van zijn onderzoek zich, meer dan bij de abacus bezighoudt met het ruimtelijk aspect van de architectuur.

Het is deze morphotheek die, op veel grotere schaal, in een andere orde van grootte, is nagebouwd door Observatorium. De makers ervan, Geert van de Camp, Andre Dekker en Ruud Reutelingsperger hebben geheel in de geest van Van der Laan gehandeld. 'Kinderen spelen met blokken', schrijft Van der Laan in zijn boek De Architectonische Ruimte, 'om daardoor het verstand voor de plastische realiteit te openen. Om in die realiteit tot op volle diepte door te dringen blijkt de mens ook later dit hulpmiddel nodig te hebben, vooral de architect bij het uitoefenen van zijn vak.'

Een derde blokkendoos, die Van der Laan tegen het einde van zijn leven construeerde is naamloos gebleven. Net als bij de morphotheek variëren hoogte, lengte en breedte van deze blokken, maar anders dan bij de morphotheek is het volume van de blokken gelijk gehouden. Alsof je dus steeds dezelfde bal klei neemt en die tot verschillende vormen kneedt en 'kantrecht', zoals Van der Laan dat noemde: je kunt hem lang en hoog ('staand') maken, plat en uitgestrekt ('liggend') of als een blok waarvan alle dimensies min of meer gelijk zijn ('zittend'). In deze fase van zijn ontwikkeling onderzocht Van der Laan niet meer enkel de grootte der dingen, ook niet zozeer verhoudingen van blokken, platen en staven op zich, maar vooral de karakteristiek van die vormen ten opzichte van elkaar. Daarmee maakte hij sculpturale composities. Of architectonisch gesproken: ensembles van gebouwen. Ensembles die, als een kleine stad, afsteken tegen de ruimte van de omringende natuur. En daarmee is de cirkel rond: wat de mens maakt is als het ware teruggegeven aan de natuur. En als het goed is, wordt bij dit alles niet steeds meer ruimte ingenomen, verbruikt, bezet, maar juist geschapen, zichtbaar, voelbaar en begrijpelijk gemaakt. Het Observatorium is te beschouwen als een proeftuin om te onderzoeken hoe ruimte kan worden gemaakt. Het gaat niet om de blokken, platen en staven, maar om de ruimte ertussen en eromheen ontstaat. Zoals muziek die stilte hoorbaar maakt, maakt het observatorium ruimte tastbaar.

[hoofdstuk 2]

Otium - Negotium
Hoeksche Waard, 1998

Observatorium Hoeksche Waard, Klaaswaal, Hoeksche Waard
Verzamelde Bevindingen, Villa Alckmaer/CBK Tentoonstellingen, Rotterdam

In het kader van het programma AIR/ Zuidwaarts -Southbound over de toekomst van de ruimtelijke ordening van de zuidelijke randstad. mei 1998 – juni 1999

Otium - negotium

Een Observatorium is een paradoxale ruimte waarin je je terugtrekt om de verstandhouding met de wereld te bepalen. Afzondering is een vorm van participatie.

[citaten]

Het cultuurlandschap is in zekere zin een 'werklandschap', waarin uitdrukking wordt gegeven aan het negotium (economie). Toevoeging van otium in de vorm van openbare culturele programma's blijft beperkt en ondergeschikt aan het nut, en ook het functionele karakter krijgt geen expliciet architectonische uitdrukking.

Clemens M. Steenbergen, Ontwerpen met landschap, Bussum, 2008

Today it is essential that the question of the event landscape be addressed – and not the question of land art underlying museographic debates. How can we conceive of space as a stage for men and not merely a somewhat nostalgic object of contemplation? A dramaturgy of landscape has to be reinvented. A scenography of landscape has to be restored with actors and not merely spectators.

Paul Virilio, A Landscape of Events, Cambridge, Massachusetts, 1998

Angst

Landschap ervaar je met alle zintuigen. Zelfs vanuit de koele, snelle auto ervaren wij uitzicht, lichtval, hitte, wind en regen en roept een landschap gevoelens op. Om ons tot de blik te bepalen: de ogen (en de hersenen erachter) nemen in Nederland de afwisseling van weidsheid, bebouwing en coulissen waar. Dat gebeurt meestal in beweging, waarneming van landschap in stilstand is een zeldzaam fenomeen. Als er grote veranderingen in een landschap op til zijn, zou je de tijd moeten nemen, ook als kenner, ontwerper, bewoner of eigenaar om je oordeel uit te stellen en er eens voor te gaan zitten. Stemmen mijn kennis, ideeën en meningen overeen met wat ik zie? Zo'n intense ervaring met het landschap is essentieel voor inzicht. Het inzicht dat Observatorium hier zelf opdeed was dat ruimtelijke ordening bij de mensen, die niet aan het ordenen zijn, emoties achterdocht, agressie en angst oproept. Het raakt aan de drift het territorium te bewaren. Onvoorzien werd verkreeg het beeld van Observatorium sympathie omdat zich leende als een neutraal terrein.

Entree

Na een verblijf van een half jaar in New York wilden Ruud Reutelingsperger, Andre Dekker en Geert van de Camp in Rotterdam de samenwerking voort zetten. Ze betrokken een kantoor, richtten een stichting op en liepen Anne-Mie Devolder van Architecture International Rotterdam tegen het lijf. Bij de aanblik van de New Yorkse Dwelling for Seclusion nodigde zij hen spontaan uit voor deelname aan AIR Zuidwaarts/Southbound, een grootschalig onderzoek naar naar nieuwe vormen van stadsuitbreiding en plattelandsvernieuwing.

Voor de verstedelijking met behoud van landschappelijke waarden waren zes groepen landschapsontwerpers en stedenbouwkundigen uitgenodigd. Observatorium werd aan een lijst van individuele kunstenaars gevoegd, die

de opdracht kregen voor de komst van de ontwerpers verkenningen op het eiland Hoeksche Waard te doen.

Het zou Observatoriums entree in de werelden van ruimtelijke ordening, natuurbeheer, stedenbouw, landschapsarchitectuur en kunst in de openbare ruimte worden. Als ze hier iets zouden leren dan was het wel dat geen van deze academische disciplines zich aan de krachten van traditie, politiek, geloof en sentiment kan onttrekken. 'Ik vind deze conferentie heel waardevol, maar beseft u dat al deze plannen over mijn land gaan. als ik niet verkoop gebeurt er niks.' of 'Onder het mom van een culturele manifestatie maken jullie ons rijp voor de intocht van de grote stad in het platteland.' 'Als de discussies, zoals zo vaak bij dit soort gelegenheden, een academisch onderonsje tussen vakgenoten blijft, dan is de kans dat de experimenten ooit een concreter gevolg krijgen erg klein geworden.' Observatorium was nog vol van de respons op de Dwelling for Seclusion in het park van New York en besloot tot een variant op het boekenkastenhuis in de polders van de Hoeksche Waard.

In de taal van de opdrachtgever

AIR-Zuidwaarts/Southbound is op zoek naar nieuwe concepten voor het gekozen gebied waarin de synthese van nieuwe stedelijke functies en de cultuurhistorische en landschappelijke waarden van het landelijk gebied centraal staan.

Een belangrijk onderwerp is de internationale discussie over de identiteitsdragers van stadsregio's in Europa en de kwaliteiten die het platteland kan bieden voor de groeiende stad. Het onderwerp is de inrichting van de zuidflank van de Randstad en van de Delta tussen Rotterdam en Antwerpen. De manifestatie en de traditionele ontwerpbeurt richt zich vooral op het ten zuiden van Rotterdam gesitueerde eiland Hoeksche Waard. Tot nu toe heeft het eiland zich onzichtbaar voor planners weten te houden, maar de druk van verstedelijking wordt wel steeds meer voelbaar. Daarnaast wil AIR-Zuidwaarts/Southbound alle sectoren, overheden, bedrijven en belangenorganisaties die betrokken zijn bij de ruimtelijke ontwikkelingen in de zuidflank van de Randstad stimuleren met internationale visies op de synthese tussen verstedelijking, mobiliteit, landbouw, natuur en recreatie.

De plannen die hieruit voortkomen worden niet ontwikkeld met het oog op realisering, maar beogen eerder een vakmatige discussie te bewerkstelligen door een actieve presentatie van onderzoek en ontwerp. Gedurende een jaar zullen opdrachten verstrekt worden aan Nederlandse en buitenlandse ontwerpers, beeldend kunstenaars, fotografen en vormgevers.

Mechanisatie

Observatorium had een doodlopende weg op de topografische kaart gevonden. Bij aankomst werd achter een hek een driehoekig leeg terrein aangetroffen met in het midden een leeg rechthoekig vlak asphalt. Rondom waren alleen aardappelvelden te zien. Het geografisch midden van de landelijke Hoeksche Waard bleek een parkeerterrein voor onderhoudsploegen van een ondergrondse leidingenstraat te zijn. Zestien buizen verbinden de raffinaderijen van de havens van Rotterdam, Moerdijk en Antwerpen. De boeren hebben de grond boven de buizen in bruikleen – een vrij sterk bewijs voor de vervlochtenheid van stad en land, natuur en economie en een aanmaning om de categorisering van de ruimte op te geven.

Op voorwaarde dat Observatorium niet zou graven werd het terrein in bruikleen gegeven, de helicopterpiloten die de straat controleren werden op de hoogte gesteld. De sproeivliegtuigen van de aardappelkwekers trokken

zich er zich niets van aan. En de brandweer die uitrukte om juist hier polderoverstromingen te verhinderen tijdens de natte zomer van 1998 had er ook geen last van. Tijdens een conferentie zou een van de andere verkenners zeggen dat de agrarische Hoeksche Waard eigenlijk een groot bedrijventerrein is. Maar dat betrof alleen de bewerking van de aarde, zij was onkundig van wat er onder en boven allemaal plaatsvindt.

Verkenning

De opdracht tot de verkenning van de Hoeksche Waard wilde Observatorium graag overlaten aan de gebruikers van het verblijf voor afzondering. Voor dit idee vonden zij steun bij klassieke Oudheid, waar het Latijnse begrippenpaar negotium-otium (Grieks: schole) een onderscheid tussen het werkzame leven en het beschouwende leven aanduidt. Negotium is politiek, handel en het leven als burger van de stad. Otium is de tijd dat men niet hoeft te werken en vrij is van zorgen om het bestaan. Het staat niet gelijk aan vakantie, het is de tijd dat men nieuwe energie verzamelt en zich voorbereidt op zijn verantwoordelijkheden in de samenleving.

Om een beeld te krijgen van geschiedenis, politiek, karakter en natuur van de streek werden mensen uit alle beroepsgroepen uit stad en land uitgedaagd om hier de eenzaamheid te beproeven en bevindingen achter te laten. Een greep uit de gastenlijst: de burgermeester, een theoloog, natuurbeschermers, architecten, kunstenaars, radiomakers, godzoekers, secretaresses, ondernemers en de gedeputeerde van de provincie, die fikse veranderingen van het eiland voorstond - met behoud van de spreekwoordelijke landschappelijke kwaliteit. Zij verbleven een dag en een nacht in afzondering in een uithoek van de gemechaniseerde landbouw, die in Nederland onder natuur valt en bepaalden of herzagen hier nog eens hun standpunt over de verstedelijking van Nederland. Afzondering is een geliefd thema, men denkt aan de kindertijd, aan angst en eenzaamheid, men verlangt ernaar en stelt zich een groot nieuw inzicht of een gereinigde ziel voor. De afzondering in de Hoeksche Waard was ook spektakel: automobilisten reden langs om een glimp van de eenzame observator op te vangen, radiojournalisten zonden lange reportages uit en bij het ontwaken van de Gedeputeerde van de provincie Zuid Holland, die verantwoordelijk was voor de eventuele transformatie van het landschap, stonden de landschapsbeschermers en de pers plots op zijn erf.

Door de grote afstand tot de bewoonde wereld was het niet nodig om een gesloten verblijf te bouwen. Het verblijf bestond uit drie boekenkastenmodules op een dek; keuken en sanitair, buitenverblijf en binnenverblijf. De noodzakelijke handelingen van kijken, zitten, wassen, eten, schrijven en observeren vonden als het ware op een verhoogd erf met opstallen plaats, heel praktisch als rondom de bonen, aardappels en kolen alsmaar hoger groeien. Het Observatorium stond midden in de ruimte die ter discussie stond; de verhoging van 70 centimeter was genoeg voor een gevoel van afstand. De kasten die in New York voor omslotenheid voor het oog zorgden, zorgden hier juist voor allerlei soorten ontsluiting.

Omdat AIR/Zuidwaarts over de spanningen en wisselwerkingen tussen de Hoeksche Waard en de Rotterdamse agglomeratie en haven ging, werden alle tekeningen, teksten en foto's, die in de Hoeksche Waard gemaakt werden in Rotterdam geëxposeerd. Voor dat doel bouwde Observatorium een derde variant van de boekenkastmodule. In de tuin van Villa Alckmaer, een tentoonstellingsgebouw van Centrum Beeldende Kunst Rotterdam werd een leeskabinet gebouwd.

Bij een grote conferentie in Rotterdam waar de stedenbouwers en landschapsarchitecten voor het eerst bijeen kwamen werd Observatorium gevraagd hun bevindingen voor te leggen. Het was voor Observatorium niet

meer dan logisch om niet zelf het woord te voeren. Zij nodigden enkele gasten uit om hun persoonlijke ervaringen en inzichten aan de ontwerpers mee te geven.

Keuze uit de observaties Observatorium Hoeksche Waard

Bezoek van buurman met hondje. Kwam aarzelend vlonder op. Vroeg of hij stoorde. Ik zat te tekenen, ja dus, maar legde spullen opzij. Vond het maar een vreemd bouwsel. En dat het hier mocht staan. De boeren eromheen mochten hier niets doen. Als het maar niet bleef staan, dan zou het van de winter al verrot op het land liggen. Goede grond, goede boeren. Aangeslibt en ingedijkt. Hij noemt alle namen van de opeenvolgende dijken. De onderste polder lag het laagst, de volgende iets hoger, met slib, en dan ook ingedijkt. Iedere polder heeft schuine bodem, landzijde hoog, zeezijde laag. Door het slib goede kwaliteit teelaarde. Alle gewassen en planten doen het goed. Alleen de ruilverkaveling en slechte prijs doen boeren stoppen. De omgeving moet groen blijven en landbouw. Je moet het landschap wel kennen.

Marcel Dekker, ??

Fysieke oriëntatie: doorkruis het hele hof. Het hof blijkt belangrijk, het vormt een geheel met het binnen, want het vergroot het ruimtegevoel voor wat betreft de eigen ruimte ten opzichte van de natuurlijke ruimte. Het heeft een heel andere waarde dan een zomerhuisje. Het binoom binnen/buiten gaat twee maal op: cella – hof en cella/hof – domein. De hemelkoepel die onbegrensd waarneembaar is, geeft de belangrijkste ervaring, het land met zijn inrichting valt daarbij in het niet. De waarde van dit landschap is gelegen in de enorme ruimtebeleving van de onafzienbare steeds veranderende hemelkoepel. Daartoe dient ruimte gelaten te worden, letterlijk en figuurlijk.

Rob de Carpentier 11 sep 1998

Het Observatorium een dag bewonen geeft een heel andere dimensie aan de beleving ervan. De bouwsels blijven weliswaar hun ietwat mystieke rust uitstralen, maar door ze te bewonen vormen ze al snel een eigen stad. De rust van de gekozen vormen, gebaseerd op het gedachtengoed van Dom Hans van der Laan doet me denken aan een kruising van de architectuur van Palladio en de sculptures van Donald Judd; Palladio vanwege de symmetrie en de maatvoering, Judd vanwege de doosvormige herhalingen en beiden om de eenvoudige soberheid die hen kenmerken. Toch dringt het imago van Joseph Beuys zich op, meer dan bijvoorbeeld de Stijlgroep, Sol LeWitt of Donald Judd. Naar mijn idee komt dat niet zozeer vanwege het gebruik van vilt, materiaal zo typisch voor Beuys, maar vooral door het Observatorium zelf. Het project betreft de toeschouwer door deelname, zo innig met het kunstwerk dat de visie van Joseph Beuys: ...dat beeldhouwkunst alleen van belang is voor zover zij meewerkt aan de ontwikkeling van menselijk bewustzijn... vrijwel naadloos gerealiseerd wordt met het project. Dat de boekenkaststructuur met al die rechte segmenten aansluit op de vorm van appartementenbouw, zo typisch voor de hedendaagse stedenbouw, is wellicht mijn persoonlijke beleving, maar dat aspect in combinatie met de vorm en het volume van de het Observatorium (vlonder en drie bouwwerken) maakt dit Observatorium vandaag tot mijn innige stad.

Etienne Dupont 31 augustus 1998

Tijdelijk wat stukken klei verplaatst. Maar die moeten weer terug als ik hier wegga.

Bruine bonen op sokkels van klei plaatsen.

Mij dunkt dat dit een mooie plek is om te vertellen waar de bruine bonen die je vaak tegenkomt in mijn werk vandaan komen.

Ik was twintig toen ik in de Hoeksche Waard kwam wonen, eerst tijdelijk in een oud knechtshuisje aan de Middelsluisdijk in Numansdorp. Een oude boerenknecht had daar zijn moestuin. Toon Havelaar, ik schatte hem 70 jaar oud. Het was een mooie rijzige man. Sterk ook. Eens kwam hij over de dijk aanlopen met zijn kleinzoon over zijn schouder. Kaarsrecht. Een mooi gezicht was dat. Mij keurde hij geen blik waardig. Zo leek het. Tot hij op een dag ineens naar mij toekwam. Hij liet me iets zien. 'Prachtig, hè?' zei hij enkel. In zijn hand lagen 3 bruine bonen te glanzen als edelstenen. Ik was en ben nog steeds diep onder de indruk van zoveel verwondering.

Hanneke Piederiet, 24 september 1998

[Tekeningen van Arie Verhij]

Het verleden is voorbij en uitsluitend vatbaar voor analyse; restauratie is uitgesloten. Het heden is een voortdurend opschuivende grens tussen verleden en toekomst. Toekomst is plan- en projectiegebied.

Met de ervaringen uit het verleden bouwen we in het heden aan de toekomst, waarvan we niets weten en alleen iets te verwachten hebben. Dat maakt de toekomst zo verraderlijk: geen ervaring uit het verleden garandeert de toekomst, ook al is er in het heden nog zo aan geschaafd. Dat is ook het angstwekkende van de plannen die we met het landschap hebben. Plannen zijn actieve inbreuken in de voortgang, of die plannen nu gemaakt zijn door natuurliefhebbers, economen, agrariërs of wie dan ook. Bij plannen loop je risico's. Vandaag heb ik het gevoel dat je wat landschap en andere natuurzaken betreft, veel vaker dan we doen, behoudend moeten zijn.

[...]

De vogels die ik gisteren zag zijn ook nu weer aanwezig, toch een gevoel van veiligheid en vertrouwdheid. Ik kan me voorstellen dat St. Franciscus met de dieren is gaan spreken. Ze lijken me een betrouwbaarder publiek dan onze medemensen: ook zij hebben, lijkt me, als enige wens zichzelf te kunnen zijn en dat is hier en op deze manier.

[...]

De kasten in het Observatorium symboliseren voor mij de lege ruimte om mij heen. Zoals ik in mezelf de onbedwingbare neiging onderga om de kasten te vullen, zo zullen ook de plannenmakers de niet in te tomen lust hebben om de lege polders van het eiland vol te maken. Leeg is niets, leeg vraagt erom gevuld te worden. Maar wie interpreteert de leegte als niets? Op zich heeft ruimte geen eisenpakket. Vullen van ruimte is functioneel denken.

[...]

Het dorp waar ik straks naar terug ga is hetzelfde gebleven. Ik ben veranderd. Veranderd zoals ik dat ben door mijn wandelingen door de natuur en door mijn pelgrimstocht naar Santiago de Compostella. Geen spectaculaire verandering van inzichten, maar een verdieping van gevoelens, een relativering van de hijgerige belangrijkheid van het gebeuren. Mijn tijdelijke aanwezigheid is aanmerkelijk minder belangrijk voor mijn omgeving dan ik gewend ben te denken.

Zal ik na mijn verblijf hier harder vechten voor behoud van de Hoeksche Waard zoals het is? Nee, ik zal even overtuigd zijn van de noodzaak, van de schoonheid, maar tegelijkertijd is wel de zekerheid van de

onvermijdelijkheid van de 'catastrofe' en de relativiteit ervan toegenomen. De verandering komt er aan en wat overblijft zijn franjes aan het economisch kled dat over de Hoeksche Waard zal worden uitgespreid. Wel is ook de hoop toegenomen.

Huub van der Hoogenhoff, 5 augustus 1998

BETREDING VAN HET OBSERVATORIUM

Nog maar tientallen meters van het Observatorium verwijderd hield ik stil. Nu pas viel me op hoe overwogen het getimmerte in het landschap was aangebracht. Een vierkante houten vlonder van ruim tien meter zweefde als een pleintje een meter boven het landschap. Daarop drie kleine vertrekken waarvan een opengewerkte veranda-achtige constructie en twee gesloten compartimenten. Het leek op een instant tempel. Iets wat zich in gedachten ook wel makkelijk tot een complex van vlonders liet uitbreiden. Was het wellicht een opzet voor een modelwoning voor de toekomstige bewoners van de Hoeksche Waard? Het was als een contrapunt tegenover de boerderetewijken die ik onderweg hierheen in de polders had zien staan. Zou hier niet een geheel nieuw concept voor dorpsuitbreiding uit voort kunnen komen? Tegelijk leek het op iets heel ouds dat hier altijd al zonder bijbedoelingen had gestaan. Toch leek het duidelijk iets op te wachten. Maar wat precies? Wie?

Ik sloeg het pad in dat naar het Observatorium leidde. Ik hoorde een brommend propellergeronk. Daar kwam wel zeer laag een vliegtuig recht op mij afgevlogen. Vliegend over de aardappelvelden liet het een brede lange insecticidennevel achter zich, die onder een daverend geraas even voor mij werd onderbroken. Zigzaggend werd verder het insectenleven van het gebied verdelgd. Ik bevond mij in een totaallandschap; een osmose van nevels en dampen boven de zeeklei.

Ik liep af op het observatorium. Behoedzaam nu, vanwege de boerenzwaluwen die mijn aandacht hadden opgeëist; dat wil zeggen niet zozeer de zwaluwen als wel de wijze waarop ze om het observatorium heenvlogen. Het bracht me mijn kennismaking met het eiland Tiengemeten aan de overkant in herinnering. De boeren hadden daar hun boerderijen moeten verlaten omdat het eiland binnenkort onder water zou worden gezet. Om de verlaten boerderijen heen had ik de zwaluwen dezelfde patronen zien beschrijven. Denkend aan het lot van de Hoeksche Waard beklom ik de vlonder. Hoe moest ik het allemaal begrijpen? Tiengemeten, een belangrijk cultuurhistorisch landschap kon aan het water worden weggegeven. Het heette natuurontwikkeling maar het kwam mij voor als een offer. Een offer van de geschiedenis aan het water dat zijn gelijke niet kende in het polderland. Een offer voor de vooruitgang, want in tegenstelling tot Tiengemeten zou de Hoeksche Waard juist verder in cultuur worden gebracht. De Rotterdamse havens zouden zich in deze richting uitbreiden. Nieuwe woonwijken zouden hier eens verrijzen, men moest immers wonen. Ik had een branderig gevoel in de ogen gekregen inmiddels. Hoe was het met de ogen van de zwaluwen gesteld? Zo te zien hadden ze aardig wat resistentie opgebouwd, maar leuk was het toch niet voor deze prachtige onvermoeibare dieren. Hoe kon ik mijn liefde betuigen aan deze nieuwe burens ?

Martin van den Oever, 30 juli 1998

Tijdens mijn oponthoud troffen mij verschillende eigenschappen van het Observatorium:

het samengaan van de architectuur met het landschap en de veranderingen van het licht, 's nachts en overdag, hetgeen in sommige omstandigheden

een nieuw ruimtelijk bewustzijn oproepen kan; de uiteenzetting met de Ander – kijken en bekeken worden, filosoferen; innerlijke processen – persoonlijke angsten, herinneringen en levenshoudingen; overwegingen van sociale aard – angst als fundamenteel, archaisch feit, de vrouw die permanent met haar kwetsbaarheid wordt geconfronteerd, ontwikkeling van de landschapskultuur en de omgeving veroorzaakt door de veranderingen in de maatschappelijke structuren; verandering van de concentratie door de hoedanigheid van de natuur.

Behoren deze aspecten van het Observatorium tot de opzet? Richt het Observatorium zich op een meer specifiek uitgangspunt, dat mij wellicht ontgaan is? Als dat het geval is, hoe kunnen Geert van de Camp, Andre Dekker en Ruud Reutlingsperger dit nog doelgerichter verwezenlijken? Dit geldt ook als het doel van het concept een beleving van alle lagen van de voornoemde inwerkingen omvat.

Deze vragen leiden allemaal tot deze vraag in het bijzonder - die van de vastlegging van de wisselwerking tussen het kunstwerk en de tijdelijke bewoner. De scheppers hebben afstand gedaan van hun kunstobject zoals te doen gebruikelijk in de discipline beeldende kunst. Hoe blikken zij met hun pupillen terug? Is dat nodig of niet?

Annelie David, 4 juli 1998

[hoofdstuk 3]

Gescheiden werelden verbinden
Rotterdam, 2001

Observatorium Nieuw-Terbregge, Rotterdam, A20
Manna - monument voor de voedseldroppings van de Tweede Wereldoorlog

Gescheiden werelden verbinden
Observatorium neemt stelling tegen de versplintering van de wereld in afzonderlijke zones voor arbeid, ontspanning, vervoer, winkelen, wonen, natuur en afval. Observatorium ontkent de grenzen van de gescheiden werelden en gebruikt ze om verbindingen te leggen.

[citaten]
A Sense of Place, a Sense of Time
John Brinckerhoff Jackson, New Haven, 1994

Kunstenaars komen en gaan en 'infecteren' de partijen voor de duur van de interventie. [...] Welk effect hun handelingen op de lange termijn sorteren ins onbekend, want nooit gemeten.
Uit: Q.S. Serafijn, Aantekeningen/Notes, Den Haag, 1999

Opdracht
Na de verblijven voor afzondering, die Observatorium dankzij een stipendium in Berlijn, New York Rotterdam, Düsseldorf en Klaaswaal, Hoeksche Waard had kunnen realiseren, diende zich de eerste opdracht aan. Manja Ellenbroek van de Rotterdamse projectontwikkelaar Proper-Stok was met Observatorium een even fervent bezoeker van het driedaags congres over de verstrengelingen en conflicten tussen stad en land. Het was een stoomcursus ruimtelijke ordening. Samengevat: hoe herverdeling van ruimte in plannen en beleid vervat wordt en hoe de huidige gebruikers van die

ruimte zich weren. De aanspraak is vaak van abstracte herkomst (de haven) de verdediging vaak zeer persoonlijk (die boer).

Temidden van de voordrachten over de dagelijkse praktijk van boerenbestaan, natuurbescherming, bestuurlijke dilemma's en heimelijke wensen, zorgden de filosofische commentaren en de tranen van schrijver Paul Shephard voor verwarring en verademing. Shephard, Ellenbroek en Reutelingsperger vonden elkaar in de wandelgangen en daagden elkaar uit tot een vorm van samenwerking.

Een beeld voor de nieuwe wijk

Observatorium kreeg aldus van Proper-Stok, de ontwikkelaar van een wijk van ± 850 woningen een opdracht voor een sculptuur, dat hun geschenk aan Rotterdam en de wijkbewoners bij oplevering van de wijk zou moeten zijn.

Kenmerkend voor Nieuw-Terbregge is de geïsoleerde ligging in een kom tussen de dijk van het riviertje de Rotte en geluidswal van de A20. Waar, wat, hoe, waarom werd aan de kunstenaars overgelaten.

Het eerste bezoek aan de wijk eindigde op de geluidswal tussen de dichtbebouwde en gevarieerde woonwijk en de lawaaiige, grote open ruimte van snelweg. De A20 is een beruchte flessenhals van de ring van Rotterdam met veel lange files, volgens de radio althans, maar hier drong zich het beeld van de souverain georganiseerde lineaire mobiliteit op. Het was opvallend dat alle andere stadsdelen parallel aan de snelweg liggen: stadspark, spoorbaan, geluidswal, woonstraten en de rivier de Rotte, met de woonflats van Ommoord op de achtergrond. Hier kon je ruimtelijke ordening aanschouwen en de werelden waarnemen die weliswaar ruimtelijk gescheiden zijn, maar door de stedeling allemaal op zijn tijd gebruikt worden. Dit moet de plek worden voor het geschenk worden, want hier op het raakvlak van stilstand en beweging kan je de parallelle werelden overzien, alleen hier kan je zien waar je bent.

Gescheiden werelden verbinden

De geluidswal is niet 2 kilometer lang, 60 meter breed en 12 meter hoog om de wijk tegen lawaai te beschermen, maar omdat hier voor de bouw van de wijk verontreinigde grond van de bodem van de Rotterdamse haven werd opgeslagen. De maat van de wal werd gedictieerd door de economie van de opslag. En de maat van de wijk wordt door de wal gedictieerd. Uiteraard werd de opslag bedekt met aarde en ontwierp de gemeente bovenop een park. Nog geen dertig jaar geleden lagen hier alleen boerderijen en weilanden en nog vijftig jaar geleden vielen hier buiten de stad de voedselpakketten van de geallieerden voor de Rotterdammers. Op deze schijnbaar geschiedsloze plek was dus ook sprake van verticale parallelle werelden. En eigenlijk zou dat allemaal in het beeld gereflecteerd moeten worden. Hoe maak je een beeld (dat per slot van rekening ruimte in beslag neemt) tot een onthullende geste. Hoe kan het beeld laten zien wat er is zonder al teveel aandacht voor zichzelf op te slokken?

Letterlijk en figuurlijk

Een omsloten tuin is een gebouw. Vanuit dit gebouw moet je de gescheiden werelden kunnen zien en hier zouden ze op de een andere manier bijeen moeten komen. Stel, je trekt woonwijk en snelweg de geluidswal op in een al te letterlijke poging om de werelden met elkaar te verbinden. Soms krijg je dan nonsens, soms ontstaat humor, hier ontstond een beeld: een huis op de dijk met een omsloten tuin van asfalt. Dor op dit simpele gegeven voort te borduren ontstonden nog meer ideeën. Als er één omsloten tuin op de dijk ligt die aan twee kanten gezien moet worden dan ontstaat er niveauverschil en een tweedeling in een stil en een lawaaiig gedeelte. Als de

tuin dieper ligt dan de dijk, dan ontstaat de suggestie dat overal op de dijk afval onder het gras ligt. Als het huis zich naar de snelweg uitstrekt, dan ontstaat er een steiger die uit de dijk steekt, waarvandaan je de automobilist achter zijn voorruit kunt waarnemen.

Er ontstond gaandeweg een hybride abstrahering van huis, tuin, venster, trap en steiger, die aan alle zijden verbonden was met de onverenigbare grootheden snelweg, woonwijk en slibopslag.

Het spel met betekenis en vorm leidden uiteindelijk tot een beeld met twee gezichten: het mysterieuze uitstekende bouwfragment, dat leven achter de dijk verraadt en de zen-achtige steentuin met uitzicht op de pulserende wereld van vervoer en snelheid. De vondst om alles van vangrails te maken smeedde er een geheel van; de naden tussen de elementen zorgden voor transparantie. Voor de buitenwacht bleek het op een andere manier een hybride te zijn; was het landschapsarchitectuur, was het architectuur, was het sculptuur, was het af?

Omsloten tuin

Observatorium kreeg het boek *De Omsloten Tuin*, Uitgeverij 010, 1998 (engelse editie: *Enclosed Garden*) van Aben en De Wit cadeau en vond op pagina 242 een tekening van snelweg, de geluidswal en weilanden van Terbregge. Geen woonwijk te bekennen, maar wel het woord observatorium. De auteur Saskia de Wit had een hedendaagse variant van de omsloten tuin voor automobilisten bedacht. Via een gat en een poort in de wal zou hun kortstondig een blik om de omsloten tuin Terbregge vergund zijn. Zij wist toen niet dat er een huizen gebouwd zouden worden. En van Observatorium had ze nog nooit gehoord.

De Omsloten Tuin beschrijft de vele varianten van de paradoxale noodzaak van de mens om eerst ruimte op de wereld te veroveren om daarna de wereld binnen te kunnen laten. In de omslotenheid van een tuin die deel uitmaakt van ons verblijf kunnen we de aarde en de natuur uitnodigen binnen te komen.

Deze paradox had Observatorium in zijn ontwerp uitgewerkt: een omsloten tuin aan de snelweg zou én de sculptuur kunnen zijn, het tastbare ding waartoe opdracht was gegeven zijn én die bizarre optelsom van gescheiden werelden naar binnen kunnen halen.

Culturele Hoofdstad

Als een werk van Observatorium niet gebruikt wordt, dan is het niet af. De verblijven van afzondering in de periode 1994-1998 waren in feite beelden met een levende figuur. Observatorium Nieuw-Terbregge zou ook zoveel mogelijk gebruikt of bezocht moeten worden. Omdat het ooit aan de wijk geschonken zou worden, lag het voor de hand om verschillende soorten gebruik ervan mogelijk te maken.

Er werd stroom aangelegd en het paviljoen werd zo groot gemaakt dat er men er iets in zou kunnen onderbrengen of vestigen. Bij oplevering van het eerste deel van de wijk werd door de ontwikkelaar en de dienst Stedebouw en Volkshuisvesting van Rotterdam besloten, dat er er in het paviljoen een tentoonstelling gehouden zou worden over de aanleg van de wijk en de duurzaamheidsmaatregelen. Daarvoor werd uiteraard ook weer snelwegmateriaal gebruikt; grote lichtbakken met foto's vertelden het verhaal van de heliofytenfilters en de zonneboilers. Dit paste erg mooi in het programma Woonstad van Rotterdam Culturele Hoofdstad van Europa en zo kreeg Observatorium Nieuw-Terbregge in de eerste maanden van zijn bestaan duizenden bezoekers.

Het werd heel snel in de vaart der volkeren opgenomen, en even snel kreeg Observatorium na het onbelemmerde bouwplezier de vuurdoop van de kunst

in de publieke ruimte te verwerken. De verwachte graffiti bleef uit maar de foto's en lichtbakken werden grondig gesloopt. Met hun ziel onder de arm gingen de kunstenaars op zoek naar een persoon die het paviljoen zou willen gebruiken voor zijn eigen doeleinden. Wie wil dit splinternieuwe maar toch reeds besmette oord een nieuwe leven geven?

Monument

Er liep nog iemand met zijn ziel onder de arm door de wijk. Henk Dijkxshoorn had in 1945 gezien dat de Lancaster bommenwerpers van de Geallieerden voedsel voor hongerend Rotterdam boven de weilanden van Terbregge uitwierpen. Observatorium Terbregge op de geluidswal was voor hem niet de plaats om naar de snelweg te kijken maar om het terrein te overzien waar dat wonder was geschied. In 2005 was het al zestig jaar geleden; voor de laatste keer waagde hij een poging om een monument voor voedseldroppings op te richten. Hij vroeg Observatorium om hulp en zij boden hem ruimte en een ontwerp aan, als hij aanvaardde dat het monument op de geluidswal zou komen.

Die grote bommenwerpers vol met voedsel laag over het land scheerden spraken het meest tot de verbeelding. Het monument stelt de voedselplakketten in de buik van het vliegtuig voor. In het midden van de asfalttuin staat een plaquette. Basisschoolkinderen uit de buurt onderhouden het.

In 2006 is het monument onthuld in bijzijn van staatssecretaris, burgermeester en vele diplomaten. In 2007 vond een herdenking voor de militairen plaats en kreeg het pad door het geluidswalpark de naam Geddespad, naar majoor Geddes de organisator van de voedseldroppings in Nederland.

Christian Welzbacher:

The public side of the private – and vice versa (Rotterdam, A20) Frankfurter Allgemeine Zeitung.

An observatory in a new development near Rotterdam is both a lookout and an art object.

2001

It is doubtful whether there is even such a thing as private space in The Netherlands. Except for a few areas in the province of Friesland in the northeast, where farmers live in the midst of their extensive tracts of land, about 16 million people live right next to each other on man-made land won from the sea. Both the industrialised cultivation and the density of development that have still not solved the housing problem have been the themes of architecture and landscape architecture in The Netherlands for some time. What the MVRDV office showed at the World's Fair in Hannover with its artificial sandwich garden is only one of many possible images of the environment that determines what the people in The Netherlands are like. There is no such thing as privacy, even though the Calvinist way of life exposed to view without any curtains is often draped by now and many residents seek at least visual protection from their neighbours.

Nieuw-Terbregge, in the northeast of the Rotterdam conurbation, is no exception. The property was long one of the dumps of urban architecture, a derelict leftover space between the motorway and the little River Rotte flowing five metres higher up. Now that a large part of the total of 850 standard single-family homes is completed, the dominating element is the series. Not two or five but dozens of identical houses appear in a row. The principle of chronic repetition evokes another image in turn: that of a society

of people who are all the same, even if only to the architects responsible for the design. Even the idyll of outdoor space between the houses is planned: narrow stairs lead across the newly built canals; parking spots are hidden under wooden beams and metal rods that are meant to be overgrown soon. The interwoven aspect of Dutch cultivation is thus simulated in the heart of the development in a purposive optimistic manner. If this had not been the case, the community would have corrected this distortion in favour of something like private or free or open space. One would almost expect that horror vacui would automatically set in amongst the residents.

The test tube village just doesn't want to have anything to do with the outside world. The grounds are about six metres below sea level and separated from the motorway by an eleven-metre-high noise barrier embankment made of contaminated rubble. It reduces the traffic noises to a dull minimum. Only the sparkling silvery pavilion that the Rotterdam Observatorium group of artists set up on the summit of the embankment breaks up the illusion. The structure shifts the perception of both residents and drivers. It becomes a visual centre of attraction for both, and it abolishes the boundaries between the traffic-restricted centrifugal world behind the hill and the turbo-dynamic linear world in front of it. The enclosed garden with a view, on the borderline between architecture, art and landscape design, that the group of artists and architects working together since 1995 was able to realise here on the invitation of the developer, consists of three parts. Arising like the ruins of a medieval fortress is a medium-high tower with an adjacent small shelter that is also used for temporary exhibitions. The successes of duurzamen, sustainable building, whose fundamentals were worked out in Brussels and determined the housing development, were presented on backlit panels in this part of the pavilion made of guard-rails in 2001. The horizontal counterpart to the tower is a sweeping ramp. It leads straight out towards the motorway from the summit of the hill, which is levelled to look like an adjacent square. Right next to it, hugging the steeply sloping terrain, is the third part of the ensemble that also serves to frame it: a rectangular hortus conclusus made of layers of asphalt slabs framed by stone gabion walls.

In a bizarre way the monument-like pavilion and its small rough front garden on either side of the summit of the embankment reflect a long-forgotten Dutch dream of dreams: a single-family home at a distance to the neighbours, a solitaire in the landscape. However, the Observatorium reverses this wishful thinking of privacy: the pavilion is open, accessible to everyone. It is not an isolated home but an architectural sculpture that seeks contact with the world around it. The structure confronts unsuspecting residents behind the noise barrier visually with the spoils of the motorway that they would rather be spared, though they use it to get to town every day nevertheless. The pavilion is spotlighted until late at night, inviting people to admire its guard-rail construction, to saunter along the ramp, and to watch the cars rushing by or the notorious traffic jams. Thus it creates a link between here and there, providing every happy homeowner in cosy Nieuw-Terbregge the opportunity for a brief recovery from the loss of reality at night.

Through its materials the ensemble also uses the setting as its theme, concentrating the building materials of the embankment and the motorway into a work of its own. The theme is therefore not the urbanisation of the landscape as such but the particular artificiality of a certain unique place in a completely reshaped landscape. Works by the Observatorium group first expose the essence of the context, reduce it to its essentials and finally re-

assemble it. In this way the structure bridges the gap between the disparate opposites that have long become interconnections in the densely settled Netherlands. In a peaceful state of balance, like a temple in a landscape garden, the Observatorium radiates outwards into its surroundings and declares everything around it part of a large park: the noise barrier, the new development, the motorway, the historical course of the Rotte, the Terbreggseplein motorway junction, and the grand view in the shape of the Rotterdam skyline. And just like in the pavilions in old pictures of the Garden of Paradise, everything comes to a standstill inside this building too. The folly of Nieuw-Terbregge thus becomes a public place that invites private retreat. Making such self-generated paradoxes visible and enjoyable in other parts of the country as well, heightening them without aiming to change them, characterises the work of the Observatorium group.

[hoofdstuk 4]

Voor iedereen staat gelijk aan voor niemand
Hoogezand, 2003

Otium Leinewijk, Hoogezand, in het kader van Semslijn kunstlijn

Beschaving is onderhoud

Observatorium maakt beelden die niet af zijn, zodat het met de tijd meegroeit. Beschaving is geen moment in de tijd maar een proces. Onderhoud is deel van de ontwikkeling, niet van de status quo.

[citaat]

De ruimte van de natuur heeft drie aspecten, waar wij geen raad mee weten. Ze is onbegrensd, ze is zonder vorm en ze is onmetelijk. De architectuur is niets anders dan hetgeen aan die ruimte toegevoegd moet worden om ze bewoonbaar, zichtbaar en meetbaar te maken. Bewoonbaar, dat wil zeggen begrensd met het oog op ons lichaam, zichtbaar met het oog op onze zintuigen en meetbaar met het oog op ons verstand.

Dom Hans van der Laan, De Architectonische Ruimte, Leiden, 1977.

Semslijn

De Nederlandse overheid reserveert 1% van bouwsommen voor kunst, ook als er niet gebouwd wordt maar een landschap heringericht wordt. Semslijn Kunstlijn is een route van negen kunstwerken ter markering van de vergroting van boerenbedrijven, de herverdeling van sloten en velden en de verbetering van de infrastructuur van de Gronings-Drentse Veenkoloniën, een ambitieus project om de economie van het achterblijvende gebied een impuls te geven. Grotere bedrijven, maar ook meer recreatie en natuur, uiteraard. Het kunstproject zou aandacht voor de kwaliteit en het karakter van het landschap moeten wekken. Kunstenaar/curator Loes Heebink nam de 'Semslijn', een 400 jaar oude kaarsrechte grenslijn in het landschap tot uitgangspunt. Heebink: "Naast dat het werk een dialoog moet aangaan met zijn specifieke omgeving, zouden de kunstwerken ook een verbinding moeten maken tussen heden, verleden en toekomst." De locatie die

Observatorium aangewezen kreeg, lag temidden van uitgestrekte boomloze aardappelvelden met rondom aan de horizon de achterkanten van de boerderijen. De Veenkoloniën zijn in Nederland synoniem met achterstand, leegte, troosteloosheid en lelijkheid. Observatorium was er voor het eerst. De twee verblijven voor afzondering in New York en de Hoeksche Waard waren kinderspel, hier moest waarlijk gepioneerd worden.

Opnieuw beginnen

Overal waar je staat moet je je een pakket veen tot ver boven je hoofd voorstellen om te weten wat de oorsprong van het landschap is. Je staat op de zanderige bodem van een zwarte spons van $\pm 40 \times 70$ kilometer veenaarde, die afgegraven, verscheept en verstookt is.

Toen moesten ze opnieuw beginnen. De topografische kaarten uit de 19e eeuw, 1950 en 1990 laten zien na de afgravingen de directe omgeving van het kanaal Leinewijk in tijdsbestek van een eeuw nog driemaal grondig op de schop is gegaan. Telkens werden de boerderijen, de velden en de straten groter, en het aantal inwoners en bomen kleiner. Tussendoor vonden grotere en kleinere economische crises plaats. De toekomst is niet veel anders; weer zal er worden gegraven, aangelegd en gevestigd. Waar nu ten noorden van de Leinewijk de aardappelvelden zich uitstrekken zal de uitbreiding van Hoogezand, dat voor een buitenstaander alleen maar uit uitbreiding bestaat, verrijzen. Opnieuw beginnen, herinrichten, vestigen getuigen van optimisme, maar als het zo vaak gebeurt dan heeft het iets desperaats.

Afgelegen

De locatie en de geschiedenis noopten Observatorium te pionieren. Een andere kunstenaar leest in de geschiedenis dat ie een lichtstraal, een boog of een machine moet bouwen, maar voor Observatorium stond een kunstwerk ontwerpen, bouwen en opleveren gelijk aan nederzetten. Welk symbolisch gebaar houdt op de gure vlakte stand? Wie komt hier in de verlatenheid het vandalisme tegengaan? Hier is geen gemeenschap of oord dat kunst verdraagt! Als de elementen zo sterk zijn, dan zou je een beeld moeten maken dat het gevecht tegen de elementen toont. Dan is het niet meer dan logisch dat zich hier iemand vestigt; de pionierende mens is het beeld. Het beeld maakt deel uit van de eeuwig wederkerende geschiedenis van dit land van ontginning, vestiging en hervestiging. Na de tijdelijke verblijven voor de afzondering in New York en de Hoeksche Waard moest dit verblijf de tand des tijds weerstaan.

Eisen

De kunst is vrij, maar voor een verblijf heb je een programma van eisen nodig. Observatorium stelde ze zelf op. Het landschap ondergaat hier permanent veranderingen, het verblijf moet kunnen meeveranderen. De locatie ligt aan de rand van de Veenkoloniën, het beeld moet als een poort tot het landschap zijn.

Recreatie wordt alsmaar belangrijker, passanten moeten er kunnen rusten en uitkijken. De streek wordt gedomineerd door bedrijvigheid en grootschalige akkerbouw, ruimte voor creativiteit, ontspanning en gastvrijheid is geboden.

Kunstwerken in de openbare ruimte zijn van iedereen en voor iedereen. De gemeenschap toot zijn openbare ruimte met kunst omwille van de schoonheid, de herinnering, de stemming of de behoefte aan een kroon op de ruimtelijke organisatie. Die openbare ruimte - van iedereen en voor iedereen - kent zoveel karakters als dat er mensenkarakters zijn. De ruimte en de kunst mogen dan wel van iedereen en voor iedereen zijn, de democratische gelijkschakeling vormt geen inbreng van belang bij de

inrichting van de openbare ruimte. Er zijn vele uitwegen. Bij zijn allereerste opdracht voor een kunstwerk in de openbare ruimte koos Observatorium voor de omkering: niet van iedereen en voor iedereen, maar voor één persoon.

Locatie

De locatie bestaat uit de twee bermen van het fietspad en een groenstrook onder aan de kanaaldijk. Het duurde even voor duidelijk was wie de eigenaar van het land is: de dijk is van het waterschap, de berm is van de gemeente. Er was een bestemmingswijziging nodig om er te kunnen bouwen. Het verblijf werd ingedeeld in de categorie gebouw zijnde geen gebouw.

In minder georganiseerde landschappen kan je bij een wandeling twifelen of de weg doodloopt of door een erf voert. Betreed ik privé-terrein, kan ik doorlopen? De scheiding tussen openbaar en privé is niet erg duidelijk, het is een schijnbare tegenstelling, ze zijn onlosmakelijk. Door aan weerszijden van het pad te bouwen werd deze vermenging verkregen, waardoor Otium nooit een enclave zou kunnen worden, maar het landschap wel verrijkt werd met een erf van een bijzondere orde. Zo ontstond als vanzelf de poort tot het landschap.

Door modulair en demontabel te bouwen is het verblijf op de toekomst voorbereid. Een toekomst die ± zes jaar na oplevering met grote schreden dichterbij kwam, toen bekend werd dat de uitbreidingen van Hoogezand het Otium zouden gaan opslokken. Zal het standhouden? Alle elementen rusten op poeren, de stalen constructies en de houten bouwelementen zijn demontabel.

Otium is aan de hand van het maatverhoudingenstelsel van architect Van der Laan gebouwd. De basisvormen plaat, staaf en blok van zijn abacus zijn te herkennen in het verblijf, de reling en de toren. Ze zijn zo geplaatst dat er een erf ontstaat dat het openbare fietspad in zich opneemt. Dit zou toch de passant moeten uitnodigen vaart te minderen of af te stappen.

Gebruik versus symboliek

Zoals de ruimte modulair is en in het gebruik aangepast kan worden, zo moest er ook een juridische constructie komen. Observatorium richtte de Stichting Otium Leinewijk op, trok bestuursleden aan en overhandigde stichting en bestuur aan de eerste eigenaar/beheerder Linda Schregardus, journalist te Groningen. De statuten vermelden dat zij de verantwoordelijkheid heeft voor beheer en onderhoud alsmede de verantwoordelijkheid om het met anderen te delen. Zij voegde aan Otium Leinewijk ingegraveerde dichtregels en een waterput toe. Het beheer en de uitnodiging om er aan verder te werken werd na vijf jaar overgenomen door Mijnske Sival. Zij heeft voornamelijk educatieve projecten opgezet voor de jeugd uit de omgeving en voegde een boomgaard aan het geheel toe. Kleine tekenen van beschaving in de verlatenheid, die ervoor zorgen dat de openbare kunst door de enkeling onderhouden wordt, in weerwil van de aantrekkingskracht die de kwetsbare kunst op vandalen uitoefent. De kleur van het beton en de hoogte van de verblijven verwijzen naar de laag turf vroeger deze vlakke bedekte. Het modulair systeem van staal en hout vertoont overeenkomst met de rasters van het landschap. Desondanks is Otium Leinewijk is een vreemd oord geworden. Degene die er verblijft kan de deur op slot doen, maar zich niet geheel terugtrekken, er is geen erfscheiding. Juist in de verlatenheid, is hij voorwerp van nieuwsgierigheid van de passant. De passant voelt zich niet gehinderd af te stappen en het verblijf te betreden, maar vraagt toch om toestemming. Het oogt privé,

maar het is publiek. De onduidelijke erfscheiding brengt zich passant en gebruiker in gesprek. In de ontmoeting wordt de grens getrokken.

Paul Mezei, Observatorium (Hoogezand)
2004

It's a critical question in our interdisciplinary era: At what point does public sculpture become architecture? Observatorium is a Rotterdam-based artists' collective that explores the fuzzy boundaries at the frontiers of art and architecture. Its three members – Geert van de Camp, Andre Dekker and Ruud Reutelingsperger, none of whom trained as an architect – have been addressing the fundamental issues of architecture, landscape and land use in their built works since the mid 1990s. Observatorium is notable for its interdisciplinary transgressions, but at the same time its activities are, in many ways, like those of countless other contemporary designers and artists. As a group, they have been working diligently and without fanfare, in a thoughtful and philosophical way, propelled by various kinds of funding, commissions and public exposure.

It seems appropriate to describe Observatorium's aspirations by quoting Samuel Beckett's Molloy: "To restore silence is the role of objects." Typically, their works are conceived as pavilion-scale viewing devices or observatories. Most are interactive, in that they can be inhabited by the viewer for varying durations – from minutes to as long as a day. The small buildings create tangible frames of reference and viewpoints that seem to slow time. Through observation, sustained attention, contemplation and meditation, the user can gain new perspectives on the external environment, as well as the inner self.

The members of Observatorium started their collaboration with a series of distinct built works, each named Observatorium, in the Netherlands and Germany. In 1997, they made their North American debut at Snug Harbor Cultural Center in New York with another Observatorium, which was also known as the Dwelling for Seclusion. In 2001, an international jury of architects awarded the project a Bauwelt Prize, an annual award sponsored by the German architecture magazine of the same name. This pavilion, placed in a public park, operated as a 24-hour retreat and guesthouse in which all the guests' needs were met, the artists even catering a home-cooked meal. As an investigation into the essence of human habitation, the space was outfitted with only the necessities for minimal physical comfort, plus some texts, paintings and sculptures, also by the artists, for intellectual study.

The observatories are intended to encourage an individual subjective experience of otium, the Latin word for dignified leisure and ease. Observatorium also invites other forms of individual involvement in its public work, which questions the interrelation of public and private and confounds our expectations of public art's traditionally generic programs and permanence. At Otium Leinewijk the collective considers the structure incomplete and invites additions by other people. Through what can only be described as acts of civic generosity by the artists, the pavilions often come with surprising and complex operational relationships, stewardship schemes and ownership structures that ultimately contribute to the actual ongoing success of the projects as public art. Otium Leinewijk is a publicly funded

artwork on public lands, but it has been given on permanent loan to a local private citizen who is invested in the project's ambitions. She manages, maintains and reconfigures the structures, as the opportunity or need arises, and also ensures public access to them at no cost and without limitations.

The identity of each Observatorium is, in large part, derived from the particular landscape or site on which it is built. The individual observatories heighten the sense of place and compel an awareness of the surroundings. From the vantage point of the pavilions, one can see more clearly the effects of human artifice on the environment. Visitors are presented with scenes that contain the same intellectual and aesthetic promise as a landscape photograph or painting. In the case of the Observatorium Nieuw-Terbregge, built at the crest of a monumental man-made earthwork dike at Rotterdam's northern outskirts, the pavilion is structured as a lookout over two distinct and separate built environments. In one direction, the lookout is immediately above the A20 freeway, which links the main cities of the Dutch Randstad; Rotterdam's growing skyline is visible on the horizon beyond. In the other direction, the view is over a polder, a quintessential below-sea-level Dutch landscape, which in this case has been transformed into a new canal-based housing development (see Azure Sept/Oct 2002, Mecanoo).

Otium Leinewijk, near Groningen, intensifies the experience and understanding of the local typically Dutch agricultural countryside and geomorphological history. This pavilion, situated on a small dike next to a canal, is accessible only by bike or on foot. Here, visitors can meditate on both the obvious and invisible conditions of environmental reconstruction in the landscape. Built to the exact height of the original peat bog, which was removed to create arable land, the steel and wood structure is infilled with red concrete walls that refer to the colour of the lost peat.

Observatorium's projects in the open landscape always act as indexes of the place, but in a recent work it is the prospective users who are most significantly represented in the design. The new courtyard landscape for the De Leij in Vught juvenile prison was created through a dialogue with the inmates, whose ideas have faithfully become a part of the work, reflecting their individual voices and desires. A tropical greenhouse, replete with palm tree and sand beach, a car-repair compound, and an allotment garden are all parts of the project.

In Observatorium's work, beautiful structures, spaces and settings are presented as both a public right and a privilege, and definitely not as a luxury or as mere beautification. Projects are in equal measure programmatic, didactic and aesthetic. Following in the traditions of art practice, they are crafted carefully and built by the artists themselves. In each of the projects, the artists have formally experimented with materials and construction methods that are, metaphorically or literally, site-specific, such as the cleft and stacked recycled asphalt paving at Nieuw-Terbregge. Through building places for human dwelling Observatorium succeeds in enhancing our understanding of the world around us and ultimately ourselves.

[Hoofdstuk 5]

Als iemand het beeld gebruikt is het af

Plein voor De Leij
Justitiële Jeugdinstelling De Leij
Vught, 2003

Only God can judge me
Levenswijsheid van jonge gedetineerden

Als iemand het beeld gebruikt is het af
Observatorium houdt van leven in de brouwerij en ziet graag dat mensen aan hun projecten en sculpturen verder bouwen. De basis voor een openbare sculptuur wordt gelegd door een beslag op de ruimte, de basis voor een levendige openbare ruimte is de toeëigening door de mens.

Vrijheidsberoving

De Justitiële Jeugdinstelling De Leij in Vught, waar ontspoorde jongens tot 18 jaar in afwachting zijn van een uitspraak van de rechter, werd uitgebreid met een schoolgebouw en luchtplaats. Atelier Rijksgebouwmeester, dat namens de Nederlandse overheid verantwoordelijk is voor de 1% procentregeling voor kunst bij rijksgebouwen verkoos Observatorium voor een vrije kunstopdracht. Kom maar met een voorstel, in principe staan we voor alles open.

Voor de poort van De Leij in Vught verzamelt zich elke morgen een stoet veiligheidsmedewerkers, leraren, administrateurs, psychologen en kinderbegeleiders die zich bekommeren om het lot van 80 jongeren. Zij hebben een tot op de minuut omschreven dagtaak aan scholing, begeleiding en observatie. Bij aanblik van de camera's, hekken, muren, sluisen en controles, krijg je een besef van de kracht van de menselijke vrijheidsdrang. Er komt heel wat bij kijken om iemand van zijn vrijheid te beroven. Na de eerste bezoeken aan deze surrealistische wereld van protocol, beteugeling en bestwil beschouwde Observatorium vooral de groepen jongeren als hun opdrachtgevers en vatten zij het plan op achter de muren de wereld te verbeteren. De ontmoeting met de directeur sterkte hen in hun plannen. Madeleine van Toorenburg hield een gloedvol betoog: er is hier een streng regime in een intimiderende omgeving, maar we geven ook scholing en opvoeding. Al zijn ze nog zo jong, ze komen als agressieve, verwarde en boze halfvolwassenen aan. Ze verdienen straf, maar mededogen verdienen ze nog meer. Ik hoop dat het kunstwerk hen gelegenheid geeft alsnog kind te zijn.

Bouwplaats I

Hoe verbeter je de wereld in het beruchte Vught? Sinds 1940 wordt hier onafgebroken ruimte gecreëerd voor mensen die onvrijwillig naar Vught komen. Naar de eisen van de tijd en de staat wordt hier onafgebroken gebouwd, aangebouwd en afgebroken voor uitgestotenen, ontheemden of veroordeelden.

Ooit was hier een verdedigingslinie tegen Napoleon, in de Tweede Wereldoorlog stonden hier een concentratiekamp en een doorgangskamp. Na de verdrijving van Nederland uit Indonesië werden er tijdelijke onderkomens aangeboden aan Molukse KNIL-soldaten, die jaren later uit hun huizen

werden gezet ten bate van de bouw van cellencomplexen. Sinds de jaren zeventig wordt op dit terrein onafgebroken aan gevangenissen gebouwd voor allerlei soorten opsluiting en begeleiding. De bossen rondom het gevangeniscomplex vormen het decor voor monumenten, een herdenkingsplaats en een museum, allen gewijd aan de verledens die Nederland deelt met Frankrijk, Duitsland en Indonesië. Dit verleden had ook zijn uitwerking op de kunstopdracht. De kunstenaars kregen ook het vriendelijke verzoek niet aan de oorlog te refereren. Dat zou niet goed zijn, het is er akelig genoeg.

Bouwplaats II

De permanente verbouwingen van Vught, het verlangen goed te doen en de roep om een omgeving voor kinderen leidden tot de keuze om de artistieke vrijheid te gebruiken voor een zo groot mogelijk beslag op de ruimte. Bewakers, stafleden en bezorgde ouders zouden bij binnenkomst moeten bespeuren dat ze in een omgeving zijn die voor hun kinderen is vormgegeven. In een omgeving van muren, hekken en ziellose gebouwen liet Observatorium zijn oog vallen op een groot terrein tussen drie gebouwen: de kantoren van de staf, de cellen van de jeugd en de zalen van het bezoek. Stel dat juist hier, zichtbaar voor ouders, kind, begeleider en bewaker een domein van relatieve vrijheid verrijst? Dan moeten we ervoor zorgen dat het kunstwerk niet af is, het is aan de kinderen om dat te doen volgens hun eigen inzichten. Wij leggen de fundamenten ervoor. En om te symboliseren dat een gevangenisterrein in wezen aan drie groepen mensen toebehoort maken we met de fundamenten kopieën van de plattegronden van het bezoekerscentrum, de cellen en de kantoren.

Binnen en buiten

Het was een bevreedende ontdekking dat de afgesloten wereld van de Justitiële Inrichtingen regelmatig het nieuws haalt. Achter de muren is de maatschappij, hier komen de wetten, de maatschappelijke ontwikkelingen en morele kwesties aan de oppervlakte, maar niemand kan dat waarnemen. Wel veel mediaberichten, maar door de muur is contact niet mogelijk. Het bracht Observatorium op het idee om de contacten tussen binnen en buiten te versterken: als jullie niet naar buiten kunnen, halen wij de wereld naar binnen. Dit principe werd voor het eerst ten uitvoer gebracht toen de fundamenten voor het Plein voor De Leij werden aangelegd. Het kunstwerk werd aangemeld als een leerlingbouwplaats. Jonge aankomende metselaars van binnen en buiten vormden samen met de kunstenaars de bouwploeg. Het idee alleen al gaf vleugels. Je kon dus jongeren van buiten naar binnen uitnodigen om achter de muren een vak te leren. En je kon gedetineerden met hun leeftijdgenoten in contact brengen.

Workshop

Toen de fundamenten opgeleverd was het project toch pas halverwege. Het ging er nu om voorstellen, bebouwing en eigen initiatief te zorgen. Om er achter te komen wat het kunstwerk kon betekenen voor de jongeren, werden workshops georganiseerd. Alle 80 gedetineerde jongens beantwoordden de vragenlijst van Observatorium en maakten een ontwerp voor bebouwing van de fundamenten. Drie voorstellen die door meerdere jongeren afzonderlijk waren ingediend, werden uitgevoerd: een palmeiland om te chillen, een tuin met bloemen, groenten en fruitbomen en een garage met een vluchtauto. De fruitbomen begonnen te groeien, de palm sloeg aan en de auto had een magische aantrekkingskracht op de jongens. De begeleiders en leraren die de kunstenaars hadden bijgestaan in hun ambitie om alle jongeren te bereiken waren enthousiast en droegen ideeën aan voor

het gebruik van het Plein, dat er bij oplevering kleurrijk en uitnodigend uitzag.

Ontdekking

Een ding had Observatorium over het hoofd gezien- het aura van kunst. Na oplevering kwamen de vragen van de staf. Wie onderhoudt het? Mag je er op zitten? Mogen wij iets voorstellen? Het hele proces was gericht op de jongerenparticipatie. Voor de jongeren was het vanzelfsprekend dat de fundamentele gebruiksvoorwerpen waren, zo niet voor hun begeleiders, ook al waren ze per circulaire geïnformeerd. Toen de staf van de kunstenaars persoonlijk hoorden dat de fundamentele er waren om er op voort te bouwen, hoefde dat niet officieel medegedeeld te worden. Het ging als een lopend vuurtje door de inrichting. En toen werd het kunstwerk in gebruik genomen en zat het werk van Observatorium er op.

Een jaar later vond de eerste oogst plaats, en weer een jaar later was het Plein voor De Leij een leer/werkboerderij met zo'n zestig dieren en talloze handgemaakte onderkomens, hekwerken, kunstwerken en voorraadschuren. Wie nu De Leij binnenkomt ziet dat het Brabantse platteland met zijn moestuinen, dierenweitjes, rommelschuren en outsider art naar binnen gehaald is.

Louise Schouwenberg: Op zoek naar de (verloren) werkelijkheid
2002

Huttenbouwen, een eigen territorium creëren, wie heeft het niet gedaan? Menig intens geluksgevoel is verbonden met het een of andere bouwsel dat een tikkeltje gevaarlijk maar wel ingenieus balanceerde tussen de takken van een oude boom. En ook de simpeler varianten voldeden prima: je gooide een stel oude lakens en doeken over de trap, drie stoelen of simpelweg over de tafel en plotseling had je je eigen koninkrijk gecreëerd. Middenin de dagelijkse besommeringen van het familieleven verdwenen nieuwsgierige ogen en vervaagden gesprekken tot een zacht geroezemoes achter de lakens. Binnen overheerste de schemering en de stilte en konden privé-gedachten een hoge vlucht nemen. Bovendien boden spleten en gaten in het omhulsel ruim zicht op de buitenwereld. Je was afwezig maar toch niet helemaal. Een uitermate aantrekkelijke paradox, wellicht is dat ook de reden waarom zoveel mensen nooit stoppen met bouwen. Ze bedenken in hun professionele leven nog steeds ingenieuze bouwsels die vervolgens als keurige woonhuizen, publieke gebouwen of juist als Fremdkörper in hun omgeving staan. Toch slaagt alleen een enkeling erin de spanning tussen binnen- en buitenwereld te creëren zoals we die kennen uit de herinnering. Opvallend veel overeenkomsten met de beschutte plekken onder moeders tafel vertonen de verblijfsruimtes die de kunstenaars Andre Dekker, Geert van de Camp en Ruud Reutelingsperger sinds 1993 realiseren onder de naam Observatorium. De naam beschrijft feitelijk ieder gebouw van hun hand: een beschutte situatie die tot rust en inkeer aanzet biedt tevens zicht op het omringende stads- of landschapsgebeuren. Souverein en in zichzelf gekeerd wenden de gebouwen zich af van de buitenwereld terwijl ze in veel opzichten toch lijken te vervloeien met diezelfde omgeving.

Afzondering binnen de openbare ruimte. Wat beweegt de kunstenaars? Realiseren ze telkens opnieuw een jongensdroom? Zijn ze op zoek naar de verloren tijd uit hun jeugd of reikt hun ambitie verder?

Op mijn vraag of Observatorium follies voor de openbare ruimte ontwerpt reageert Van de Camp: "nee zeker niet, onze gebouwen zijn wel degelijk voor gebruik bedoeld. Wezenlijk wil ieder mens een eigen plek creëren om van daaruit de wereld tegemoet te treden. Wij herhalen dat proces keer op keer en schenken vervolgens een leeg casco aan de gebruikers die zich aandienen." Reutelingsperger voegt daar aan toe dat de gebouwen absoluut geen vorm van zelfexpressie willen zijn. "Wij bieden geen afgerond kunstwerk, alleen mogelijkheden en voorwaarden. Niet onze verlangens en wensen maar die van de gebruikers maken de kunstwerken uiteindelijk af. Wij bieden het kale geraamte zou je kunnen zeggen". "Het nut dat wij nastreven is vooral mentaal van aard", meent Dekker, "we bieden tijd en ruimte voor aandacht en reflectie, voor verhevigde privé-ervaringen binnen de openbare ruimte. We ontwerpen een bijna religieuze ruimte die de individuele gebruiker zich vervolgens toeëigent. Binnen een globaal pakket aan mogelijkheden kan hij ermee doen wat hij wil."

Drie eigengereide en solistische kunstenaars die zich toeleggen op dienstbare bouwwerken. Zo'n tien jaar geleden ontdekten zij als bij toeval een gemeenschappelijke afkeer van het zoveelste autonome kunstwerk dat zijn leven alleen zou slijten binnen de muren van een afgesloten kunstcircuit. Ze besloten tot samenwerking en verlangen sindsdien van hun kunstwerken meer impact, meer engagement, meer inpassing in de 'normale' wereld. Reutelingsperger: "Je zou ons creatieve probleemoplossers kunnen noemen, we maken geen beeld maar een stramien voor een betere omgeving. De openbare ruimte is propvol, het lijkt wel alsof we een gigantische vrees voor de leegte hebben ontwikkeld. Op iedere millimeter bevindt zich een eigen domein, een kleine wereld die weer losstaat van de wereld ernaast. Daar worden dan ook nog eens kunstwerken aan toegevoegd die zich vaak met veel misbaar opdringen aan de omgeving. Er wordt alsmaar toegevoegd, gestapeld, uitgebreid. Wij willen iets anders." Dekker: "Goedbeschouwd voegen wij niets toe maar voegen juist samen. We ontsluiten als het ware het omringende landschap door betekenisvolle ruimtes te creëren met de middelen die we ter plekke vinden. Soms is dat letterlijk het materiaal zoals de brokstukken asfalt en vangrail bij de geluidswal. Soms zoeken we vooral formeel naar overeenkomsten tussen gebouw en omgeving zoals bij Otium Leinewijk waar het veranderlijke veenkoloniënlandschap zijn pendant vindt in een veranderlijk gebouw. De gebouwen moeten zich voegen naar wat er al is; tegelijkertijd moet een plek een beeld verdienen."

De vermoedelijke behoeftes van de gebruiker stonden ook voorop bij het kunstproject dat Observatorium realiseerde binnen de Justitiële Jeugdinstelling in Vught. Samen met de jongens metselden ze replica's van de funderingen van het totale gevangeniscomplex. Deze kleurige funderingsmuren vormen de basis voor het vervolgtraject: naar eigen inzicht en smaak kunnen de bewoners van dit trieste oord hun eigen hutten bouwen, verbouwen, afbreken en weer opnieuw opbouwen. Observatorium blijft op afstand betrokken en heeft om de fantasie te prikkelen alvast een voorzetje gegeven met twee eigen bouwsels. Het project is vanaf het begin ingepast binnen het reguliere lesprogramma van de gevangenis waardoor de voortgang min of meer is gewaarborgd. Maar zoveel garantie was niet eens nodig, met veel enthousiasme hebben de bewoners meegewerkt aan het casco voor hun eigen plek, de behoefte is kennelijk groot.

Uiteraard dringt zich de vraag op waarom Observatorium vooral opereert binnen het gebied van de beeldende kunst en niet het terrein van de architectuur of zelfs stedenbouw opzoekt. Van de Camp: "Die overstap

sluiten wij niet uit maar wezenlijk verschillen wij van architecten. Wij hoeven ons niet zoveel aan te trekken van de strikte wettelijke voorwaarden en bouwbesluiten die architecten en stedenbouwkundigen in hun vrijheid beknotten. Bovendien verdwijnt een architect na de bouw vrijwel onmiddellijk uit het zicht terwijl voor ons het avontuur dan pas begint. Veranderingen worden vastgelegd op foto en de ervaringen en observaties van de gebruikers worden nauwlettend bijgehouden door middel van vragenlijsten. Al die aspecten maken deel uit van onze projecten."

De semi-functionele bouwwerken van Observatorium balanceren ergens binnen het spanningsgebied tussen (landschaps) architectuur, vormgeving en beeldende kunst. Afzondering in de openbare ruimte. Reflectie binnen de drukte van het normale verkeer. Stilstand om van daaruit de beweeglijke wereld te observeren. Wat levert dat op? De wereld is ingrijpend veranderd in de laatste decennia. Niet alleen werd de openbare ruimte volledig volgebouwd met een grote hoeveelheid kleinere domeinen, functionele objecten en rommel, ook onze perceptie van de werkelijkheid is veranderd. Zoals altijd kijken we en worden we bekeken, we zijn zowel subject als object voor de blik van anderen. Maar het kijken en bekeken worden vindt nauwelijks meer plaats op een directe manier. Bemiddeld door televisiebeelden en de virtuele werelden van het internet kijken we naar een werkelijkheid waarvan we weten dat hij is gemanipuleerd. Daarnaast worden we voortdurend gadeslagen, gecontroleerd, begluurd door camera's en gesloten videocircuits. Ook hier is de blik bemiddeld door intermediairs die de perceptie vervormen, of op zijn minst beïnvloeden. Al die bemiddeling heeft de werkelijkheid hyperzichtbaar, hypertransparant gemaakt. Maar of we daarmee de werkelijkheid zelf zien, valt te betwijfelen. Denk alleen maar aan de nauwkeurig gedocumenteerde oorlogen die we op de voet kunnen volgen via de media. Niet zelden blijkt achteraf dat de waarheid er heel anders uitzag. En uiteraard wordt een woord als intimiteit van iedere betekenis ontdaan zodra het wordt beleden voor een miljoenenpubliek in reality tv-programma's a la Jerry Springer en Big Brother.

Door de media is onze innerlijkheid veruiterlijkt, is ons bewustzijn extatisch en excessief geworden. Hyperzichtbaarheid creëert schijnbeelden van de werkelijkheid en tussen kijken en bekeken worden heerst niet langer de stilte van het onbenoembare, de macht van het onzichtbare. De filosoof Baudrillard spreekt over een implosie van betekenis, alleen de oppervlakte telt nog. In een onttoverde wereld waarin het geheim en de distantie ontbreken, waarin de schijn het wint van de werkelijkheid, in zo'n wereld dreigt de werkelijkheid zelf te verdwijnen.

Op een schilderij van Antonello da Messina (San Gerolamo nello studio, c. 1460) is een monnik te zien die zich schijnbaar in groot isolement verdiept in zijn boeken terwijl het tafereel publiekelijk te bezichtigen valt. Ongestoord en niet te verleiden door de wereldse omgeving wijdt de monnik zich aan hoger en wezenlijker zaken. Het deert hem daarbij niet dat hij bespied wordt door anderen. Kijken en bekeken worden vinden in zijn tijd immers onbemiddeld, rechtstreeks plaats en tasten noch zijn integriteit noch zijn persoonlijke geheim aan. Niet toevallig vormt het schilderij een belangrijke inspiratiebron voor de kunstenaars van Observatorium. Zij streven in de 21e eeuw eenzelfde onbemiddelde observatie van de eigen persoon maar ook van de omgeving na.

Midden in de openbare ruimte, zichtbaar voor buitenstaanders en voor zichzelf, bieden ze een plaats voor inkeer en voor uitkijk, voor mysterie en voor transparantie, voor een synthese van opposities. Voor de werkelijkheid zoals we die lang geleden hebben ervaren onder de tafel.

Hoofdstuk 6

Cultiveer conflict

Het geheugen van Parijsch
Culemborg 2005
in samenwerking met Sjaak Langenberg

Een omgeving zou je eigenlijk moeten beoordelen op het vermogen ervan herinneringen te absorberen en te bewaren voor de toekomst. Of dát het geval is, kan uiteraard pas achteraf worden vastgesteld. Als ontwerper kun je alleen maar afwachten wat de tijd met je ontwerpen zal doen.

Uit: J.J. Beljon, Twaalf omgevingen, Amsterdam 1976

Cultiveer het conflict

Conflict en rancune bestaan naast harmonie en beschaving. Kunst kiest niet maar wringt zich ertussen en doet voorstellen voor coëxistentie. Maak van tegenstellingen schijnbare tegenstellingen.

Samenwerking

Gemeente Culemborg nodigde drie kunstenaars uit om de VINEX Parijsch te verkennen en vroeg hen aan welk thema zij zouden willen werken als zij een opdracht voor kunst in de openbare ruimte zouden krijgen. Op basis van hun bevindingen zou één van hen de opdracht krijgen. De verkenningen van Sjaak Langenberg en Observatorium hadden beide een klassiek voorbeeld van de mondigheid en macht van individuele burgers aan het licht gebracht. Er was beroep aangetekend tegen de verkeersplannen van de gemeente, verschillende rechters beoordeelden de kwestie; de uitkomst was een wegversperring in de centrale verbindingsweg, waardoor bijna de helft van de nieuwe bewoners met de auto een omweg moesten rijden om naar het centrum te komen. De versperring oogde provisorisch, maar het besluit van de Raad van State om na jarenlange procedures de burger in het gelijk te stellen was voor altijd.

De opdrachtgever en de kunstcommissie vroegen aan Langenberg en Observatorium of zij vanwege hun gemeenschappelijke belangstelling voor de impact van een minuscule pyramide in het midden van de weg wilden samenwerken. Zij stemden toe omdat ze bekend waren met elkaars werk en er een kans bestond op een synergie tussen de constructies en participatieprocessen van Observatorium en de absurdistische en poëtische films en performances van Langenberg.

Landweg

De zaak is duidelijk: de burger heeft gelijk gekregen, de overheid is in het ongelijk gesteld, geen verkeer over deze weg al is dit een eeuwenoude verbinding en de kortste route tussen stad en buitenwijk. Maar hoe meer er achter de blokkade van de weg gebouwd werd, hoe meer nieuwe inwoners zich opwinden over het gelijk van hun medeburger. Niettemin is elk nieuw initiatief zinloos, omdat degenen die het recht op een verkeersluwe weg hebben afgedwongen schadeclaims indienen als het obstakel uit de weg geruimd wordt. De gemeente is machteloos. Langeberg en Observatorium ontdekten een cultuur van protest en argwaan, de discussie was al zeven jaar gaande (en duurt tot de dag van vandaag, september 2009 voort). Het

was niet eenvoudig om zich aan de luide tegenstemmen te onttrekken; zoals gebruikelijk domineren in het publieke debat de harde stem van de verongelijken en het nuchtere verweer van de overheid. Bij hun vraaggesprekken rondom de blokkade merkten de kunstenaars dat lang niet iedereen tegen was, sterker nog: er waren nogal wat mensen zeer tevreden met de landweg, die in weerwil van de snelle omvangrijke toename van inwoners en auto's landweg bleef.

Schoolplein

Om het besluit van de hoogste rechterlijke instantie in Nederland, de Hoge Raad uit voeren, liet de gemeente hekken, betonblokken, reflectoren, witte bakstenen, een stoplicht en een beweegbare afsluiter plaatsen. Het oogde als een provisorium, ondanks het onherroepelijke besluit. Daarenboven was een groter contrast met de zorgvuldige inrichting van de openbare ruimte van de wijk niet denkbaar.

Bij het gekrakeel over de afsluiting voor autoverkeer zou het je bijna ontgaan dat de versperring tussen twee scholen en een kinderopvang ligt. Op gezette tijden komen tientallen ouders met fiets of auto hun kinderen halen en brengen. Het zijn belangrijke momenten in een samenleving. Ouders leren elkaar kennen, de nieuwe wijk is althans hier geen anoniem oord. Bij de aanschouwing van de wachtende ouders werd het idee geboren om de blokkade op de weg te omgeven met een terras aan weerszijden, zodat er een pleinachtige ruimte zou ontstaan tussen de scholen; een wachtruimte voor ouders met kisten als zitgelegenheid en tevens een uitbreiding van de speelplaatsen van de scholen. Het terras zou daarmee het conflict en de ruimtelijke onbeholpenheid omlijsten. De permanente noodvoorziening werd in een aangename ontmoetingsplek veranderd. Omdat de kunstenaars van alle kanten te horen kregen dat het misschien - toch - ooit zou verdwijnen, zorgden ze ervoor dat het ensemble van wegversperringen ter herinnering in de kisten kon worden opgeslagen. In de woorden van Sjaak Langenberg: met dit monument voor het eerste conflict in Parijsch nemen we een voorschot op de geschiedenis. We willen het roadblock tot een baken in de wijk maken, maar ook een ijkpunt in de geschiedenis van de wijk.

Geschiedschrijving

Het conflict was door de kunstenaars tot eerste historisch feit van de VINEX uitgeroepen. Er was een monument gemaakt voor iets dat in toekomst zou kunnen verdwijnen. Wethouder Burger kon bij de presentatie van dit idee wel lachen om de cultivering van zijn conflict met zijn burgers. Hij bood spontaan een uitbreiding van de kunstopdracht aan en vroeg om een markering van de entree tot het winkelgebied.

Er was nog meer in Parijsch dat op het punt van verdwijnen stond: de boerenerven en schuren rondom de entree van het winkelgebied.

Langenberg en Observatorium besloten een tweede ijkpunt voor de prille geschiedenis van de VINEX Parijsch te maken; het geraamte van schuur met een zolder vol kisten geschiedenis. Het bouwwerk ligt in een kleine boomgaard bij de entree van het winkelcentrum. De zolder rust op stalen constructie in kruislings verband. Het kunstwerk wordt rood en groen verlicht, ten teken dat de schuur en het stoplicht van de roadblock met elkaar verbonden zijn. Opverzoek van de kunstenaars werd de bushalte van het winkelcentrum pal voor het beeld geplaatst. Hoe diverser het gebruik van de ruimte hoe beter.

Sjaak Langenberg: Hier vonden we geen verhaal, maar maken we geschiedenis. We bouwen haaks op de Prijsseweg een identieke houten vloer. Deze wordt echter vier meter boven maaiveld opgetild. De vloer wordt

zolder. Een gemeenschappelijke zolder voor de wijk. Op zolder leg je zaken die je wil bewaren, dingen waar je nog geen afstand van kunt doen, of dingen die je nog denkt nodig te hebben. In een verzameling houten kisten die op deze zolder ligt, slaan we een complete oplage op van een postgedateerde krant. De krant wordt in 2005 gemaakt, maar de 13.000 exemplaren zullen pas in 2025 worden verspreid onder de huishoudens van Culemborg.

Toekomst

In deze krant staan interviews met Culemborgers. Het wordt in de toekomst gepubliceerd, maar het gaat over het hier en nu. Waar denken ze spijt van te krijgen? Hebben ze angst voor ziekten of de dood? Hoe kijken we over twintig jaar terug naar het eerste historische feit van deze wijk? Welke levensgeschiedenissen komen in deze wijk samen? Welke toekomst denken ze voor zich te hebben? Wat willen ze dat hun kinderen over twintig jaar van deze tijd weten? De inhoud van de krant blijft 20 jaar geheim.

Om deze uitgave te realiseren werd een samenwerking met de Culemborgse Courant aangegaan; een krant met wortels in Culemborg die teruggaan tot 1860. De speciale editie is de eerste geschiedschrijving van de nieuwbouwwijk Parijsch. Van mei tot september 2005 hebben Sjaak Langenberg en Andre Dekker in Parijsch en omgeving rondgezworven, observaties vastgelegd en interviews afgenomen. De foto's in de Culemborgse Courant 2025 zijn van fotografe Awoiska van der Molen. Zij legde het Parijsch anno 2005 vast met een serie portretten. Bij de onthulling van het beeld beloofde de burgermeester dat op 16 december 2025 de zolder geopend wordt en dat de kranten in Culemborg huis aan huis worden verspreid. Dan moet ook bekend worden gemaakt wat de nieuwe inhoud van de kisten zal worden. Met enig geluk maken de kunstenaars en de fotograaf dit nog mee.

[hoofdstuk 7]

Ontwerp wat er is
Neukirchen-Vluyn, 2006

Hallenhaus, Halde Norddeutschland, Neukirchen-Vluyn (D)

Ontwerp wat er al is
Leegte en stilte kunnen maar moeilijk ontworpen worden. Als het voorhanden is dan neemt Observatorium het in zijn ontwerp op. Er zijn drie manieren: niets doen, beschermen en zichtbaar maken.

[citaat]

Unambiguous though it might seem, the barn remains something of an enigma.

Malcolm Kirk, Silent Spaces, The Last of the Great Aisled Barns, Boston, 1994

Leuk verhaal

In Berlijn werden de voorbereidingen voor de tentoonstelling Autorenwerkstatt van Observatorium onderbroken door een onaangekondigd bezoek van Marie Cathleen Haff, medewerker van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden. Ze informeerde zich en nam wat dia's van Observatorium mee om ze verwerken in een lezing over hedendaagse Nederlandse kunst. Zij vernam later van het ontwerp voor Observatorium Nieuw Terbregge aan de A20, nam een artikel op in een publicatie van de ambassade over hedendaagse landschapsarchitectuur in Nederland. Daarom bracht zij Observatorium in contact met de Thies Schröder, organisator van symposia en redacteur van uitgaven op het gebied van landschapsarchitectuur. Hij nodigde Observatorium uit voor een paneldiscussie in Potsdam en nog voor aanvang waren Andre Dekker en professor Hinnerk Wehberg in een woordenstrijd verwickeld. De dag werd door de professor afgesloten met de vraag: 'zullen samen aan een prijsvraag deelnemen?' en een jaar later waren WES+Partner, het grote Hamburgse bureau voor landschapsarchitectuur en de nieuwelingen in de discipline kunst in de openbare ruimte een team. Weer een jaar later verkregen ze de opdracht om een 80 meter hoge tafelberg van honderd hectare, relict van de kolenindustrie nabij het Ruhrgebied, een nieuwe gestalte te geven.

Opdracht

Halde Norddeutschland is aangewezen als knooppunt van een netwerk van sport- en recreatievoorzieningen in het landschap van de Niederrhein voor de miljoenen inwoners van het Ruhrgebied. De sluiting van de steenkoolmijnen veroorzaakte ook in de Niederrhein, gelegen tussen Ruhrgebied en Nederland, grote werkeloosheid. De stedenbouwkundige Thomas Sieverts, bekend van het boek en het begrip Zwischenstadt, (netwerk van bebouwing zonder samenhang dat noch stad noch platteland is) tekende een plan ter stimulering van de recreatie onder de titel Landschaftspark Niederrhein. De Halde Norddeutschland is in dit plan een van de centraal gelegen regionale trekpleisters. Het is geschikt voor wandelen, fietsen, paragliding, paardensport, etc. maar zou ook investeerders in recreatieve voorzieningen moeten aantrekken. De kern van de opdracht was driedig: inbedding van de berg in het landschap, ontwikkeling van de berg tot een recreatieoord, dat nieuwe werkgelegenheid met zich mee zou brengen - en een landmark.

Berg der Stille

WES en Observatorium waren zo onder de indruk van de landschappelijke kwaliteiten van de berg restgesteente, dat Kein Remmidemmi (drukke, herrie, gedoe) de slogan voor het ontwerp werd. De berg zou geen sokkel voor ontspanningsindustrie moeten worden, maar een ruimte voor verwondering.

Als er dan gebouwd en ontwikkeld moest worden, dan maar voor monniken en stiltezoekers. Om de berg te beschermen tegen de aanleg van rodelbanen en restaurants werd een kloostergebouw rondom een hof getekend. Als er dan geïnvesteerd moest worden, dan zouden wellness en rust het alternatief zijn voor massavertier en sensatie. De Hamburgers vonden een kloostergemeenschap die open stond voor een hervestiging en zette alles op alles om de commissie te overtuigen van het belang van stilte, rust en wellness. Zij markeerden de verdwenen rivierlopen rondom de berg met

grote kringen van bomen en ontwierpen een Himmelsleiter. De Rotterdammers ontwierpen een landmark.

Nadat het ontwerp Berg der Stille de eerste prijs had gekregen, moest het al snel aan de realiteit van de stagnerende economie en failliete gemeenten aangepast worden. Er zou voorlopig alleen geld zijn voor landmark, parkeerplaats en trap.

Hallenhaus

Het idee voor de landmark werd geboren bij het openslaan van het boek *Silent Spaces* van fotograaf Malcolm Kirk over de bouwgeschiedenis van schuren. Een foto in het bijzonder trok de aandacht - de herbouw van de Deertz barn op de top van een heuvel, upstate New York. De ruimte rondom het houten geraamte van een schuur herinnerde aan de ruimtelijke sensatie van een tempel of kathedraalruïne.

Nederlandse en Duitse pioniers in de Verenigde Staten van Amerika hadden samen een nieuw type schurenbouw ontwikkeld door hun beider tradities samen te voegen. De Dutch barn is gebaseerd op het Oostnederlandse los hoes en het Nedersaksische Hallenhaus, waarbij de driedeling van de ruimte met middenschip en zijbeuken essentieel is. Het Hallenhaus is een variant van een oertype architectuur, dat in de loop van de geschiedenis als praktische ruimte voor landbouw, industrie en bewoning, maar ook als gewijde ruimte. Kenmerkend voor het Hallenhaus is het driedelige gebruik: opslag voor granen, stal voor dieren een woonruimte voor het boeregezin.

Dutch Barn in Duitsland

Observatorium houdt van open constructies, letterlijk en figuurlijk. Het geeft de gebruiker/toeschouwer de mogelijkheid het beeld in zijn gedachten af te maken en/of er iets aan toe te voegen. Sculptuur van Observatorium is zelden af bij oplevering. Het staat anderen toe om iets aan te bouwen of het voor eigen gebruik te transformeren. Het Hallenhaus bestaat uit stalen binten en is volledig demontabel. De afzonderlijke elementen bestaande uit twaalf ribben kunnen losgeschroefd worden zonder dat de overige elementen gevaar lopen in te storten. Twee delen zijn reeds uit het geheel genomen en staan los naast het Hallenhaus, dat eigenlijk een hele grote blokkendoos is. De constructie staat op een betonnen sokkel die rondom zitmogelijkheid biedt.

Zo groot als het is als je erin staat, van beneden is het niet meer dan een potloodschets, die de passanten op de Autobahn A57 zegt dat de gigantische berg, na 50 jaar terra incognita geweest te zijn, toegankelijk is en dat je daarvandaan terug kan kijken op de wereld, die je op gezette tijden verlaten wilt. Het Hallenhaus is ook te beschouwen als een constructie die de leegte en de weidsheid kadreert. Hoe goort het ook is, het slaagt erin de aanwijzing van het ontwerpteam om de berg leeg te houden, krsacht bij te zetten.

Zicht

Leegte en stilte kunnen maar moeilijk ontworpen worden, als het voorhanden is dan moet het ontwerp, voorzover het nodig is, deze waarden beschermen. Het is van belang te weten hoeveel mysterie en hoeveel perfectie een niet ontworpen ruimte heeft.

Voor een recreatieoord in wording, voor een streek die grote economische transformaties meemaakt, en niet in de laatste plaats voor een streek waar gigantische energiecentrales naast vakwerkboerderijen staan is het onaffe gebouw een symbool van verandering en optimisme. Het Hallenhaus kadert het grandioze uitzicht en geeft de anonieme kale berg een eigen gezicht. Ondanks de openheid van de constructie wordt de sculptuur als een binnenruimte met panoramavensters ervaren. Het oefent op veel bezoekers

een een concentrerende kracht uit. Deze mengeling van profaan en sakraal die elke grote schuur heeft komt extra sterk naar voren door de Akropolis-achtige situering.

Openlucht Universiteit

Gedurende de jaren dat de bouw van het Hallenhaus en de Himmelsleiter plaatsvond, ontving Observatorium meer en meer uitnodigingen voor workshops aan universiteiten en akademies. Het kwam nogal eens voor dat studenten direct na de uitleg van de opdracht zich naar de computers haasten om referentiebeelden en bestaande oplossingen te zoeken. Toen Jacob Voorthuis, architectuurtheoreticus aan de TU Eindhoven Observatorium uitnodigde voor een workshop naar eigen inzicht, rees het verlangen om zoveel naar buiten te gaan en zoveel mogelijk paradox aan te bieden: realiteitszin versus verwondering en vrij ontwerp versus gemeenschapszin. Het Hallenhaus en de Halde werden tot openluchtuniversiteit omgedoopt, de studenten bezochten tweemaal hun pioniersland en de opdracht luidde: vestig je op de berg, maak een ideaal huis maar bedenk dat de nederzetting zich openbaar terrein ontstaat en dat het weidse uitzicht vanaf de kale top van de Halde een groot goed is. Twee suggesties werden ter overweging aangedragen: Neem niet alleen van de berg, maar geef ook aan de berg. Neem in je gebouw een scheiding tussen openbaar en privé op. De vrije vestiging op een recreatieterrein leverde intrigerende paradoxale ontwerpen op: een begraafplaats met conciërgewoning, een openbare bibliotheek met bovenhuis op een openbare weg, een villa met zwembad dat als poorthuis dient. De exercitie leverde prikkelende voorstellen op, waarbij de privébelangen van de vrije vestiging hand in hand kunnen gaan met verrijking van de openbare ruimte.

[hoofdstuk 08]

Een beeld is bij voorkeur drie dingen
Rotterdam, 1997

Perron Mozaïque, Station Hofplein, Rotterdam

Een beeld van Observatorium is bij voorkeur drie dingen:
een werk van verbeelding, een reflectie op de omgeving én een bouwsteen voor gemeenschappelijkheid. Het is er om te aanvaarden en te ondergaan, het onthult de aard van de omgeving en is aanleiding om te handelen.

[citaten]

Het Hofplein wordt het brandpunt van het stedelijk leven: een nooit ontworpen plein, een bij toeval ontstane knoop, bruisend van leven, nog opgevulld door de twee toegangswegen naar de stations. Het is een gordiaanse knoop voor generaties stedenbouwkundigen en architecten.
Frits Palmboom, Rotterdam - verstedelijkt landschap, Rotterdam, 1987

I end then in praise of small spaces. The multiplier effect is tremendous. It is not just the number of people using them, but the larger number who pass by and enjoy them vicariously, or even the larger number who feel better

about the city center for knowledge of them. For a city, such places are priceless, whatever the cost. They are built of a set of basics and they are right in front of our noses. If we will look.
William H. White, Washington D.C., 1980

slapen in kunst

Muziekfestival Motel Mozaïque werd voor het eerst georganiseerd tijdens Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001. Van meet af aan schreef directeur Harry Hamelink de gastvrijheid in zijn vaandel; de gastvrije ontvangst van duizenden liefhebbers van de hedendaagse popmuziek en kunst in Rotterdam is essentieel voor het festival. Overdag toont het festival de stad en 's avonds is het bal. Het onderdeel slapen in kunst is een begrip geworden. Aanvankelijk werd er overnacht in kunstwerken in de tentoonstellingsruimten van TENT. De eerste maal dat Observatorium uitgenodigd werd om te realiseren namen ze de ondertitel van het festival 'de stad als podium' zo letterlijk mogelijk en zochten ze in de straten tussen de festivallocaties naar ruimte, waar de gastvrijheid voor het opscheppen lag. Kan de stad in de gastvrijheid voorzien zonder er een kunstwerk voor te maken? Met zo'n vraag in het achterhoofd ogen verlichte interieurs van 's avonds gesloten winkels als luxe hotelkamers. Zonde van de ruimte om die alleen overdag te benutten. In 2003 vormden 16 winkels, 1 café en 1 traiterie samen het Hotel Diorama. De nachtportier surveilleerde in de straat met een enorme bos sleutels van winkels en alarmsystemen op de borst. Ook in 2007, 2008 en 2009 nam Observatorium de taak op zich om een deel van het festivalpubliek slaappleaats aan te bieden op plekken waar Rotterdam onaf is: bouwput Museumpark, eiland Architectuurinstituut, en slapende schone Station Hofplein.

Aankomst in Rotterdam

De bouwputten rondom Rotterdam Centraal waren voor Motel Mozaïque de aanleiding om de aankomst in de stad tot thema te maken en vroeg Observatorium voor de tweede maal om slaappleaats te creëren. Tezelfdertijd was bekend geworden dat er een besloten prijsvraag voor een ontmoetingspunt op HSL-stations was ingesteld. Observatorium wilde daar, hors concours, ook wel over nadenken en greep de opdracht aan om bij station Rotterdam Centraal een meeting-point te ontwerpen. De eerste vereiste die spontaan opgesteld werd was dat je Rotterdam al zou ervaren voordat je het station had verlaten. De enorm ingewikkelde en grootschalige verbouwing was niet bepaald de meest geschikte lokatie voor overnachtingen in de bouwput of een perron dat de boven de stationskap uitrijst. Toen kwam dat andere station in het centrum van Rotterdam in het vizier. Dat zou zelfs over enkele jaren opgeheven worden. Daar bleek meer dan genoeg ruimte te zijn en daar stonden de welwillende eigenaren open voor een impuls van buitenaf. Hier kon het perron de lucht inrijzen, zodat mensen bij aankomst op een station tegelijkertijd Rotterdam zouden overzien.

Lokatie

Station Hofplein is een rijksmonument, het ligt midden in de stad en is behoorlijk verwaarloosd. De toekomstige opheffing van het traject als luchtspoor naar Den Haag betekent de redding van het langste gebouw van Rotterdam. Vier woningbouwcorporaties hebben het van de Nederlandse Spoorwegen gekocht met de bedoeling om er een 'ambachtelijk-culturele ruggegraat' voor de dichtbevolkte omliggende wijken te maken. Het kopstation aan het einde van de lijn, ligt op een steenworp afstand van het centrum en is er toch volledig van afgesneden afgesneden. Het is een

gemengelde plek, terwijl het ooit een van de vitaalste oorden van de stad was.

Het uitzicht vanaf Perron Mozaïque gaf een goed inzicht op de gebouwen, verkeersaders en de tunnel, die het station langzaam uit de het stadse leven hadden gedrukt. Vier jaar voor de daadwerkelijke transformatie die in 2010 van start gaat, kon je een idee krijgen van de verdrukking en van de potentie van Station Hofplein.

Programmering

In 2007 noemde Rotterdam zichzelf City of architecture. Veertig belangrijke gebouwen van naoorlogs Rotterdam kregen een paars lint opgeplakt. Om te beklemtonen dat het tijdelijke perron een gebouwd voorstel was, werd Perron Mozaïque in zijn geheel bekleed met paarse vloerbedekking en werd het officieel het eenenveertigste gebouw. Door de centrale ligging trok het veel bezoekers, maar om een zo divers en intens mogelijk gebruik te verkrijgen, werd het perron geschikt gemaakt voor overnachting met ontbijt, voor uitzicht, debat en muziek. De slaapgasten werd bij het ontbijt de Observatorium vragenlijst voorgelegd.

Er kwam een aantal kopstukken van Rotterdamse hiphopscene: DuvelDuvel, Bolle rapper Tim van VSOP en Mike Redman. Verder stond er graffiti door All Art Works, rap-workshops onder leiding van Bolle rapper Tim en breakdancing door Breakers Anonymous en optredens van de Bond van Wilde Dansers op het programma. Zondag was een dag van beschouwelijkerijheid met een gastles filosofie door Jacob Voorthuis over de gastvrije stad, een snelcursus Rotterdamse stedenbouw door Patrick van der Klooster en een voordracht door Vlaamse cultuurdiva Claire Beke van een gedicht dat uit de antwoorden op de vragenlijst was samengesteld.

Drie dingen

Het perron – de plek van aankomst in de stad – steeg vanaf het hoogspoor van de Hofpleinlijn als een springschans tot ver boven de omringende infrastructuur.

Het Perron Mozaïque bood een magnifiek uitzicht op het nog steeds transformerende Rotterdam in hartje stad. Het was een tijdelijke wilde stedenbouw voor die-stad-die-nooit-af-komt. Het perron – de ruimte waar een mens de stad betreedt – werd een monument van gastvrijheid, dat de ruimte van aankomst verbindt met ruimte van de stad.

Het ideaal van een beeld dat gemeenschappelijk gebruikt wordt en een bouwsteen voor de stad is, was drie dagen werkelijkheid. In de festivalstad Rotterdam is dat een welkome impuls. Tientallen malen per jaar worden kades, straten en pleinen in de binnenstad onruimd om plaats te maken voor tenten, agregaten, luidsprekers, kramen en heel veel voetvolk. Er is zoveel ongedefinieerde of verwaarloosde ruimte in Rotterdam, dat biedt ruimte aan spektakels en stadspromotie; kunnen deze spektakels niet bijdragen aan de cultuur van de gebouwde omgeving?

Onder de bezoekers van het Perron Mozaïque bevonden zich de programmeurs van theaterfestival De Parade. Zij namen de handschoen op om samen met Observatorium zich serieus te mengen in de discussie over de stedenbouw en cultuur van Rotterdam. Zie hoofdstuk Maak Plaats.

Samenwerking

Een hotel voor 200 gasten, optredens, workshops en gidsentochten op een treinstation, organiseer je niet alleen. Voor Perron Mozaïque werd door Observatorium een samenwerkingsverband tot stand gebracht tussen TENT., Rotterdam 2007 City of architecture, de eigenaren RET/Randstadrail, de toekomstige eigenaren Hofbogen BV, World Trade Center-club,

kunstproducenten Mothership en muziekfestival Motel Mozaïque. De illusie van de ad-hoc stedenbouw - instant urbanism – is volledig afhankelijk van een down to earth samenwerkingsverband.

Het perron werd gemaakt van steiger materiaal, theaterverlichting en vloerbedekking, de slaapkamers waren van houten en plexiglas. De overnachtingen werden aangeboden in de slaapkamers op het perron en in de voormalige gokhallen en dancings in het gebouw.

[reacties van gasten]

Vragenlijst Perron Mozaïque

Antwoorden op de vraag naar een nieuwe bestemming voor Station Hofplein, door Observatorium verzameld en vormgegeven.

Ik houd van dit soort tussengebieden, straatmarkt, grasveld met bloemen, lekker braak laten liggen, met misschien een toilet, zwembad, zwembad, parkeerplaats.

Lijkt op een hart, integratie van winkels en musea, klimtoestand met een kraampje, speeltuin voor opa's en oma's, een park, overal bloemen, veel verlichting.

Kunst om over na te denken, een grote oefenruimte, het nieuwe stadhuis in rap tempo, een motel voor Motel Mozaïque, wonen met uitkijktoren, voetbalpark, broeinest.

Iets als dit, terug naar vroeger, gezellig uitgaanscentrum, kassa's neerzetten, Perron Hofplein koppelen aan Centraal Station, een stationsklok, koepelvormig dak, lichtblauw.

Perrondames- en heren in witte pakken, verbindingen creëren, een lange salontafel, het zonlicht is altijd gedempt, steek het nieuwe in een oud jasje.

Een lange hoge voetgangersbrug, breek heel Hofplein af, met trein naar Amsterdam, 's zomers water, 's winters ijsbaan, meer evenementen, een reuzenmaquette.

Wagon van de keuken naar het terras, een park met muziektentjes, er staat een forse galerie, cafeetjes, plaats voor kunstenaars, save history – build future.

Een wachtkamer maar niet voor de trein, treinstel als restaurant, brug met winkels, roltrappen en glijbanen, bewaren voor iedereen die graag leeft en geen spijt heeft, niemand heeft haast.

[artikel van buitenstaander]

De mogelijkheid van een genereuze stad, een oefening in het denken over beleefdheid, Jacob Voorthuis

De mensen om mij heen lezen mij anders dan dat ik mijn gezicht schrijf. Mijn gezicht blijkt maar voor een deel echt van mij.

Het woord beleefd is een nogal gechargeerd woord in het Nederlands. Het beleven is het leven dat ik als positie ten aanzien van de wereld belichaam. Naar mate ik mijn leven oefen word ik beter in het beleven. Ik weet dingen te gebruiken: water, brood, een glimlach, een i-pod, een huis, een vriendelijk woord. Ik word beleefd. Ik word er goed in, elegant, geoefend. Beleefd zijn die mensen die de wereld hebben geoefend. De beleefdheid is een geoefendheid waardoor het gebruik goed lukt en geen ellende aanricht! Beleefd zijn, is geen hypocrisie, geen leeg formeel gedrag, tenzij je dat er van maakt. Dat wordt er van gemaakt zoals alles zich oefent tot er niets meer dan een catechisme overblijft, een ritueel, een moraliteit zoals Nietzsche dat omschreef, waar het oorspronkelijke gebruik niet alleen vergeten is maar waartegen de mens uit misplaatste piëteit zich zelf tegen heeft gekeerd! Waarbij het oorspronkelijke gebruik het lichaam zo goed mogelijk in de ruimte plaatst, is het leeggeraakte catechisme een subversief gebruik, een disciplinerend, dat een duistere politiek dient. Beleefd zijn, is, hoe raar het ook klinkt, één manier de generositeit van de stad-als-omgeving te ontsluiten. De stad is een persoonlijke verzameling posities, blikken en perspectieven en herinneringen. Om de stad te doen leven moet hij geoefend worden, beleefd worden. De beleefde mens, speelt de stad als Michael Jordan basketball speelde, hij kent zijn beperkingen zo goed dat het vrijheden worden.

Het mens-aangaande, dat wil zeggen het bruikbare is de voorwaarde van ons lezen van de omgeving. Wij zoeken het bruikbeeld in het andere. Bij die realisatie ontstaat de mogelijkheid en de noodzaak voor een genereuze stad. De stad biedt ons zijn rijkdom mits we in staat zijn goed te vinden. De stad heeft zijn rijkdom ter gebruik en is genereus tot ons. Hebben en zijn, zijn aspecten van het gebruik, net als het genieten. Het hebben is het in bruikleen hebben, het zijn is het in gebruik zijn, het genot, net als pijn, is een teken aan de wand. De stad is het product van de gemeenschap, de gedragsvorm. De gemeenschap, een netwerk aan relaties, waar het openbare leven en het privé leven zich via de muur, het raam en de deur tot elkaar leren verhouden. De stad is de machine waarvan de gemeenschap de instelling is. Om de stad te laten werken speelt het genereuze een cruciale politieke rol. Immers is het leven in de stad een leven waarbij welwillende relaties gerekt moeten worden, verder moeten reiken dan "de familie" zonder deze te verwaarlozen; verder dan de buurt, verder dan ons land verder dan de mens, hij reikt naar het oneindige. De maatschappij heeft maar één doel het plaats bieden. De beschaving is flinterdun omdat de maatschappij ieder mens geleerd en geoefend moet worden. Dat vergt verzorging... Dus als we samen willen leven in de stad dan moeten we genereus zijn jegens elkaar en de stad en moeten we haar impliciete generositeit, haar rijke wereld oefenen. Alleen dan wordt de stad genereus jegens ons. Schoonheid blijkt daarmee overal te vinden.

Om als collectieve instelling te werken moet hij het individu aanspreken. De stad wordt dan in eerste plaats mijn stad in de zin van mijn geliefde. Kent u Hiroshima mon Amour, waar de geliefden zich vereenzelvigen met de steden waar ze vandaan komen? Hiroshima, de man, en Nevers, de vrouw. Hiroshima, verwoest maar zeker van zijn zaak, zijn prioriteiten en richting duidelijk en zich vreugdevol vernieuwend in de herinnering van het ondenkbaar catastrofale; en Nevers, aangetast, moe, oud, vol wrok, onzeker en treurig maar volhardend en oh zo menselijk.

Hoe meer men de stad bepaalt in een definitie, hoe kleiner en scherper, groter en diffuser en tragischer hij wordt. Een definitie in zijn normatieve werking is vrijwel altijd wigvormig. Hij krijgt daarmee zijn maat, vorm, richting en doel. Mijn stad is derhalve een compositie, een bruikbeeld en krijgt daarmee een stijl, een voorgrond, een achtergrond, met licht accenten

en schaduwen en een centrum waar de aandacht op ligt, een manier van doen. De definitie van een stad, het beschrijven van een stad behoort tot de metafysica van het vinden. Hoe vindt men iets? Het ligt aan ons dichtelijk, wetenschappelijk en kunstzinnig meten van het bruikbeeld dat de stad zijn rijkdom ter plundering biedt.

Hoe zit het dan met de lelijke stad, de gehate stad, de ellendige stad? Bij veel plekken in de stad is het niet moeilijk de rijkdom die er voorhanden is toe te eigenen in het genot. Andere plekken zijn weerbarstiger. Als plekken mooi worden draagt dat een wezenlijk gevaar omdat de gevonden schoonheid het leven verhuult in het schilderachtige. Mensen die beleefd zijn, weten dat een dergelijke verhulling een genot en ook schande is. Iedere verhulling onthult de schande. Anderzijds, mensen die dingen saai vinden zijn in staat het saai te vinden. Mensen die lief hebben vinden het liefdevolle. Dit is de mechanica van het erzijn. De stad die u lelijk vindt, naar u vind, vijandig vindt zegt niets over de stad en alles over uw vinden. Het is niet dat u lelijk bent als u een stad lelijk vindt. Het lelijke is eenvoudig wat u vindt. U kunt ook iets anders vinden. Er zijn geen regels om iets te vinden. Uw walging vult de stad in uw vinden. En soms is dat meer dan begrijpelijk. Soms laten we de stad gewoon los, oefenen haar niet meer. We houden er mee op. We wenden ons af. We ontnemen ons haar rijkdom en verbitteren, gaan op in de haat en de walging. Of nog erger, denken dat we een oplossing hebben, gaan geloven in de transcendentie, in het hogere. En de kunstenaar, de architect en de stedenbouwer, wat is zijn rol? Hij heeft een keuze. Hij kan de fysieke structuur van de stad onderhouden en meer stad maken als die nodig is, dat is zijn rol. Hoe doet hij dat? Hij kan kiezen, voor het bekende, het tot cultuur geoefende. Dan moet zij zich oefenen in wat goed werkt en wat minder goed werkt. Hierbij helpt de typologie, de tektoniek, de collectieve bouwervaring, de ruimte-ervaring. Hij moet leren dat wat daar werkt te vertalen naar daar, naar een andere context. Dergelijke steden ontwikkelen zich op basis van hetgeen zich bewezen heeft. Hij kan ook kiezen voor het experiment, voor het maken van nog te leren steden, nog te oefenen steden, het nieuwe. Wat is beter?

[hoofdstuk 09]

Cella – hof – domein
Essen, 2007

Entreepaviljoen voor Zollverein, Essen (D)

Cella, hof, domein

Verscheidenheid aan ruimte creëert nieuwsgierigheid en verscheidenheid in gebruik. De reeks cella, hof, domein faseert de vloeiende verbindingen tussen binnen en buiten. Privé en openbaar worden in overleg vastgesteld.

[citaat]

It goes like this: architecture is rearranging material for human purposes. [...] I like it because it includes sculpture and machines in architecture as well as landscape and buildings.

Paul Shephard, *Artificial love: a story of machines and architecture*, Cambridge, Massachusetts, 2003

Natuur versus cultuur

Zollverein is werelderfgoed. Het complex van ± 100 hectare bestaat uit mijngebouwen, een cokesoven, opslagterreinen en spoorwegemplacementen. Door gestaag te restaureren en de gebouwen een nieuwe bestemming te geven wordt Zollverein een alsmaar levendiger oord voor cultuur, toerisme en design. In de tijd dat hier aan een tweede leven voor de grote machinerie gebouwd werd, ontstond een bijzondere vorm van wildernis: de industrienatuur, een flora en fauna die zich thuis voelt in gebouwen, op vervuilde droge bodem en op spoorwegen. Nadat architecten als Foster en Sanaa afzonderlijke gebouwen gemaakt had, Koolhaas een ontwikkelingsstrategie had uitgetekend en Agence Ter een masterplan voor het park had afgeleverd, won het team Planergruppe Oberhausen de prijsvraag voor de uitvoering van masterplan. Vier disciplines zijn in het team vertegenwoordigd: Planergruppe Oberhausen, landschapsarchitectuur, Firstdesign, communicatiedesign, Licht Kunst Licht, lichtarchitectuur en Observatorium, kunst. Het werd de uitvoering door de jury gegund vanwege de grote toegankelijkheid van het terrein voor omwonenden én toeristen, de behoedzaamheid van de landschapsarchitectonische middelen, de eenvoud van de verlichting en de onorthodoxe van het plan, dat communicatie (bewegwijzering en ontsluiting) en kunst tot een geheel smeedde. Het was evident dat de schoonheid van de overwoekerde terreinen en de bouwvalligheid van de installaties niet gehandhaafd konden blijven. Het was zaak ruimte te maken voor de honderdduizenden bezoekers en daarbij karig te ontwerpen, zodat de natuur de hoofdrol zou kunnen behouden die ze voor zichzelf had opgeëist. Bovendien riep de landschapsarchitectuur van Planergruppe Oberhausen een halt toe aan de gestage veroveringen van de natuur ten gunste van het verbluffende ensemble aan gebouwen. Voor het overgrote deel wordt de industrienatuur met rust gelaten, dat is de kern van het ontwerp, waar het echt niet mogelijk is wordt getuind door te observeren en te selecteren, niet door te planten.

Onorthodox

Als de ruige industrienatuur en efficiënte architectuur van Zollverein de kern van het complex vormen dan is bij communicatiedesign terughoudendheid geboden. Als het zo moeilijk is om er je weg te vinden dan is er maar een oplossing: geen borden maar mensen.

Het terrein is zo uitgestrekt en complex en de programmering zo veelzijdig dat er mensen voor nodig zijn om mensen de weg te wijzen. Juist hier waar een hoogtepunt in de mechanisatie van de productie de mens op de achtergrond had verdrongen, was het wenselijk om de menselijke maat terug te brengen. Waar de bezoekers arriveren staan gastheren en gastvrouwen klaar om de weg te wijzen, informatie te verstrekken en behulpzaam te zijn. Voor deze mensen maakt Observatorium paviljoens met een tuin en een mijnschacht. Dit is de bijdrage van de zijde van de kunst aan het park. De jury beoordeelde deze vondst als onorthodox en plezierig, maar bij de aanleg van het Zollvereinpark was niet voorzien in de aanstelling van personeel. Na veel overleg en jarenlang geduld is het er uiteindelijk toch van gekomen dat voor het voor bewegwijzering gereserveerde geld aan mensen kon worden uitgegeven.

Op de grens

Voor het paviljoen golden uiteraard de zelfde regels als voor het park: terughoudendheid in materiaal en vorm en respect voor het voorhandene. Elke andere eis aan programma of betekenis werd aan de kunstenaars overgelaten.

Iedereen die naar Zollverein reist neemt waar dat het complex midden in de uitgestrekte arbeiderwijken van Essen ligt. Het indrukwekkende werelderfgoed is onverbreekelijke verbonden met armoedige woonwijken. Daar wonen de voormalige mijnwerkers en hun kinderen. Uit de verkenning van de woonwijken kwam de eerste eis van Observatorium aan zichzelf voort: het paviljoen moet met de wijk verbonden zijn.

De gebouwen van Zollverein zijn pragmatisch en modulair. De architecten Schupp en Kremmer hanteerden een vast aantal maatverhoudingen voor het grid en gebruikten staal, beton, glas en baksteen. Studie van de architectuur leverde de tweede eis op: het paviljoen is modulair en is van hetzelfde materiaal. De ambitie om een perfecte machine voor de mijnbouw te maken drukte zich niet alleen in schone architectuur uit, de plaatsing van de gebouwen moest ervoor zorgen dat de arbeiders onzichtbaar waren voor de buitenwereld. Dit feit gaf de doorslag, het paviljoen zou de werkende mens weer zichtbaar maken en bovendien een relatie leggen tussen wijk en mijn. De arbeiderswoningen van het Ruhrgebied van voor de Tweede Wereldoorlog staan in tuindorpen rondom de mijn gegroepeerd. De arbeiders hadden vrij kleine woningen maar beschikten vaak over een tuin en een stal, zodat ze groente konden verbouwen en dieren konden houden. In de mijn was de arbeider een rader in de machine, thuis was hij een kleine grondbezitter. Daar was eis drie! Het paviljoen zou tuin en stal moeten hebben, zodat de informatiewerker van het Zollvereintoerisme een eigen terrein had dat hij naar eigen inzicht kan inrichten. Zodoende zou de bezoeker van Zollverein een persoonlijke ontvangst krijgen voordat ie het reusachtige terrein vol gebouwen en machines betreedt. Aldus was de opdracht van de kunstenaars aan zichzelf: een paviljoen als een kruising van leef- en werkomstandigheden van de arbeider, een mix van woning en fabriek. Het ideaal: de gastheer heeft een persoonlijk domein waar hij bezoekers kan uitnodigen om over Zollverein te informeren.

Een soort van architectuur

Hoe maak je een entrepaviljoen, dat uitnodigend is en tegelijkertijd een zekere mate van intimiteit heeft? Door een architectuur die meer suggereert dan afsluit, was het antwoord: geen daken, geen wanden, geen openingen in de wanden, geen gebouw dus, maar wel iets dat de tand des tijds kan doorstaan. Daarom werd voor beton gekozen, het materiaal waarmee het de schachten van het tegenoverliggende Kohlenwäsche gebouw was gemaakt. De hoogte, breedte en diepte ervan werden verkregen door de maatverhoudingen van Zollverein toe te passen.

Vier rechthoekige staande lijsten naast elkaar vormen een huis, een groot liggend element is de omheining van een tuin, vijf gestapelde vierkante lijsten zijn een stal. Om een contrast met de regelmatige architectuur en een individuele uitdrukking te verkrijgen werden alle elementen schuin tegenover elkaar geplaatst, de stal werd enigszins gekanteld. Het ensemble van vormen werd vervolgens omgeven door een rechthoekige betonnen rand, zodat het zich als een vrijstaand huis subtiel van de omgeving afzonderde. Om de gastheer ook beschutting te bieden en het paviljoen als etalage te kunnen gebruiken werd een vierkante vitrine gemaakt, die als een los element in de compositie werd geschoven. De kruising van intiem en industrieel werd hierbij consequent doorgevoerd door een ruimte te maken met de afmetingen van een portiersloge en daarvoor stalen profielen te

gebruiken, waarmee fabrieken gebouwd worden. Zodoende kreeg het paviljoen deuren van 150 kilo zwaar.

Zo waren vorm, maat, plaatsing en geleding voortgekomen uit het gebod om de architecturen van het arbeidershuis en mijnbouwcomplex te verwickelen. Het enige dat aan de sculpturale compositie die eruit voortkwam ontbrak was het bestanddeel kleur. Het beton van het paviljoen is grijs. De baksteen van de woningen en de mijn is bruin. Hier hield het vrolijke spel van de kruising op. Maar na alle formele beslissingen werd het tijd voor een keuze met ongewisse uitkomst. Geert had ooit een beeld gemaakt waarbij hij twee kleuren beton na elkaar in de mal goot. Het gemarmerde effect beloofde een mooi contrast te vormen met de kantigheid van het vormenspel. Bovendien zou je er een betrekking met de aardlagen van het Ruhrgebied in kunnen zien. Het resultaat van de menging van wit grijs en zwart beton leverde niet alleen een lust voor het oog op, maar verbond geheel ongewild met de verwerking van de steenkool, waarmee het toch allemaal begonnen was. Het was nog niet klaar of een passant merkte op dat het een geslaagde imitatie van de betonnen schachten in de Kohlenwäsche was. In de loop der tientallen jaren had het transport van miljoenen tonnen steenkool een zwartgrijze structuur in het witte beton achtergelaten die om esthetische redenen bij de verbouwing tot museum bewaard was gebleven.

cella hof domein

Observatorium doorgrondt de theorie van architect Dom Hans van der Laan niet volledig, maar merkt er soms stellingen in op die een universele geldigheid lijken te hebben. Het huis is een vervolmaking van de natuur, is er zo een. Wij hebben geen scheppende kracht zoals de natuur, wij vermaken hetgeen in de schepping aanwezig is. Een huis is daarom niets anders dan een onttrekking van ruimte. En het is een gegeven dat een huis verbonden moet blijven met de ruimte waarin het uitgesneden is. Daarvoor zijn vensters en deuren niet genoeg. Je kunt een geleding van de ruimte ambiëren waarbij het buiten in de ban is van het binnen.

Van de Laan heeft één huis gebouwd: Huis Naalden te Best. Observatorium was er op bezoek. Een van de opvallende eigenschappen van het huis is de vele ruimte die zich strikt genomen onttrekt aan het wonen zoals wij dat kennen. Er is een surplus aan ruimte om te lopen en een relatief gebrek aan ruimte om te zitten. De loopruimte bestaat uit hal, corridor en ommuurde tuin en lijkt geënt op de kloosterbouw. Maar Van der Laan zocht in zijn architectuur een permanente bewustwording van ons zijn in de wereld en het huis is daartoe een vehikel. We nemen waar, we bewegen en we verkrijgen inzicht. Voor deze handelingen is een huis.

Het waarnemen koppelt hij aan het domein van het huis, de beweging aan de hof en het inzicht aan de cella.

Paviljoen Zollverein kent deze geleding ook. Het geheel staat in een domein dat zich onttrekt aan de uitgebreidheid van de wereld. De hof, die alle ruimtes met elkaar verbindt ligt centraal en nodigt uit tot beweging. De cella is de vitrine waar concentratie mogelijk is. Het enige wat ontbreekt is, in de termen van Van der Laan, is het absolute binnen. Maar zoals er met industrie en woning gespeeld wordt, zo wordt er ook met theorie en toeval gespeeld. En het is nu aan de gastheren/vrouwen van Zollverein om het paviljoen zich toe te eigenen en ermee te spelen. Tussen binnen en buiten ligt het raakvlak van privé en openbaar.

De wereld, zoals het verteld wordt

Dorpsgezicht Heino
2007-2008

In het kader van Rafels, Randen en Routes van Atelier Overijssel, een studie naar behoud van dorpskarakter

Willen we de inrichting van het landschap aanpakken als een vorm van bewuste culturele actie?

Uit: Bernard Colenbrander in Hans Venhuizen: De uitvinding van het uiterwaardenmodel

Op lange termijn zal een non-descripte groenrode soep een situatie zonder winnaars opleveren.

Dirk Sijmons in Cultuur en stedelijke vernieuwing, 2004

De wereld, zoals het verteld wordt

Observatorium maakt beelden ter observatie van de wereld. Gebruik ervan is essentieel. Wil je tonen wat je gemaakt hebt moet je ook laten zien hoe het gebruikt wordt en wat eruit voortkomt.

Dorpen in landschappen

In de provincie Overijssel kennen de dorpen grote verschillen in ligging en oorsprong. Vanaf de jaren vijftig in de twintigste eeuw werden alle karakteristieke kernen omhuld met identieke rijtjeshuizen, industrieterreinen en rondwegen, als gevolg van lofwaardige strevens als 'goede en goedkope woningen voor iedereen' en 'geen doorgaand verkeer in het centrum'. Hoe kom je uit de vicieuze cirkel van goede bedoelingen die slechte omgevingen met zich meebrengt?

Zeven landschapsarchitecten kregen van provinciale denktank Atelier Overijssel in Zwolle de opdracht om een ideale ruimtelijke ontwikkeling van zeven dorpen te schetsen. Samen met het historisch overzicht zouden deze visioenen voor een verdieping van de cultuur van ruimtelijke ordening moeten zorgen en de plaatselijke overheden stimuleren tot herbezinning. Observatorium kreeg de uitnodiging nabij de tentoonstelling van landschapsarchitecten in Kasteel Nijenhuis in Heino een 'ding' te maken dat van kwesties van ruimtelijke ordening een lijfelijke ervaring zou maken. Kan Observatorium ervoor zorgen dat het publiek in de buitenlucht de dilemma's van de landschapsarchitectuur ervaart en vaststelt?

Plannen

Het domein van de landschapsarchitectuur is lang niet altijd het landschap zelf, maar ook het nevenuniversum van plannen, waarvan de meesten niet uitgevoerd worden omdat ze als studie, optie of wedstrijd bijdrage gemaakt zijn. De welvaart gunt ons visioenen, overleg, studie en inspraak. Voor alle stukken gemeenschapsgrond wordt door elke generatie een toekomst in PDF vervat. In landschappen van mogelijke verandering ziet men eerder werkgroepen uit toerbussen afdalen dan individuen naar de horizon staren. Er is een oude wijsheid die zo weinig navolging krijgt, dat ie in de gebiedende wijs gesteld is: siste viator! De vraag naar een lijfelijke ervaring

van de ruimtelijke ordening werd door Observatorium teruggebracht tot de taak om een ruimte voor stilstand en beschouwing van de dorpsrand te maken, een ruimte voor overdenking van de grens tussen bebouwd en onbebouwd, tussen mens en dier, rood en groen. Restten toen nog de vragen waar, wanneer, hoe, voor wie, met wie en waarom?

Dorpsrand

De dorpsrand is in Nederland een kalligrafie van bomen, gebouwen en een kerktoeren verweg op de horizon. Dat is tevens een ideaal. In Heino is een wonderlijke omkering van dit ideaal aan te treffen, waarbij het dorp niet aan de einder in het land ligt, maar waar het land tot aan de kerk in midden van het dorp reikt. De uiterste punt van deze groene wig is een met eiken omzoomde weide. Vanuit de weide waren de archetypische bomen, bebouwing en de kerktoeren zichtbaar. De ontdekking van een schilderij van P. Visser van de dorpsrand van Heino uit de negentiende eeuw deed de rest. Het toont een mannetje dat stilstaat op een weg die naar het dorp aan de horizon leidt. Observatorium redeneerde: als de landschapsarchitect een ontwikkelingsleidraad voor het dorp in de verte bedenkt, dan zorgen wij voor een intense waarneming van dat dorp door de dorpingen. Er werd besloten de zwarte weg én de beschouwende zwarte figuur reconstrueren, zodat de Heinoërs zelf het middelpunt van het tafereel zouden vormen. Ter beschutting werden drie paviljoens aan de zwarte weg geplaatst, die vanaf verschillende hoogtes als architecturale ogen in verschillende richtingen keken.

Door de verhoogde ligging van de weg, de ezels en observatiepaviljoens werd het weiland en de omgeving ogenschijnlijk niet aangeraakt en bleef er een afstand tussen beschouwer en landschap. Als je gebouwen hebt gemaakt en je ontvangt gasten dan moet je ook een gastheer aanstellen. Dat kon Observatorium het beste zelf doen en de vrijwilliger meldde zich: Andre Dekker is P. Visser. Hij verwarmt de paviljoens, ontvangt het bezoek, vertelt van de opdracht en verklaart zijn aanwezigheid. Hij wordt die zonderling die in een veldje stilstaat, de wereld in zich opneemt en zich overgeeft aan het bijproduct van stilstand: de waarneming van zichzelf. Wie hier midden in Heino naar Heino kijkt, heeft Heino verlaten.

Ruimte bezetten

De omheining van het weiland werd doorgeknipt en er werd een hek met de naam P. Visser geplaatst. Boven het niemandsland, waarvan niemand wist dat de kerk was die het aan een boer verpachtte, werd een privé-domein aangelegd. De weg en de plateaus werden gemaakt van steiger materiaal en zwart tapijt. De paviljoens waren houten constructies met plexiglas ramen die van boven tot onder bespoten werden met bitumen. Voor even was het heilige weiland bebouwd en kon men vanuit de leegte terug naar het dorp en de weg kijken. Wie zich erin ophield werd gedwongen over de ruimte uit te kijken. Je bevond je in een oog. Staande aan de rand van Dorpsgezicht zag je dat het weiland aan alle zijden omzoomd was met grote eiken. Op de steiger in de groene zee, besepte je dat het een grote omsloten tuin midden in het dorp was. In een omsloten tuin sta je stil en kijk je naar de ruimte waar je dan deel van uitmaakt – en het voelt als een tijdelijk verblijf. Het weiland riep een zelfde soort van waarneming op als in een Japanse tuin.

Schoolklassen en schilderclubs werden uitgenodigd de dorpsrand tot onderwerp van creativiteit te nemen. De plaatselijke krant, radio, internetkrant en televisie interviewden de kunstenaars en lichten hen in over het wel een wee van de ruimtelijke ordening van Heino. Gedurende twee maanden ontving Andre Dekker in de weekeinden de passanten en nodigde

hen uit te schilderen, observeren en fotograferen. Hij werd gedreven door de wens om puur woordelijk en fotografisch vast te leggen wat een observatiepost aan observaties oplevert.

Van alle passanten werden de inzichten aangaande dorp, dorpsrand en omringend landschap genoteerd, waaruit bleek bijna geen enkele opvatting voortkwam uit aandacht voor de ruimte op zichzelf, maar dat elke keuze berustte op een opvatting over de samenleving. Ruimte of zicht op ruimte is een mentaal-cultureel fenomeen. De eigen observatie van Dekker was dat het weiland voor de meesten een symbool van de plattelandsrust is, een welkome leegte in de onrust van het plattelandsbestaan dat met enorm veel autoverkeer zijn afhankelijkheidsrelatie met de stad onderhoudt. In Heino houden bijna alle mensen van hun omgeving. Bijna allemaal zijn ze afhankelijk van de stad, verderop. Bij alle aandacht voor de kwesties van ruimtelijke ordening zou je bijna over het hoofd zien dat Dorpsgezicht van een slecht zichtbare ongedefinieerde open ruimte voor vee een met eiken omzoomd veld maakte dat voor verpozing en verstillingszorgt, gewoon door het toegankelijk te maken en een optimaal standpunt aan te bieden. Dit was de suggestie van het tijdelijke kunstwerk: als je het dorpsgezicht wil beschermen moet je de plaats vanwaar je het ziet waarderen.

OBSERVATIES

Heino, zoals het door Heino verteld en geschilderd wordt.

De vrouw met de vermoeide vrolijke ogen, die de gebeurtenissen in het dorp verslaat en wekelijks de persconferentie van burgermeester en wethouders bezoekt. De burgermeester is uit het ambt ontheven, er is bestuurschaos.

De man met het ronde hoofd in fel sporttenu die met graagte de zaak in zich opneemt, maar zijn drang om te rennen is groter.

De buurvrouw van Dorpsgezicht en haar zoon komen kijken. Zij houden permanent hun erf en dat deel van de straat voor hun huis schoon en zien dat rondom Dorpsgezicht de boel onderhouden wordt.

Het gepensioneerde echtpaar, dat in de krant over Dorpsgezicht had gelezen. Ze wonen achter het bejaardenhuis in een flat. Ze zijn tevreden dat hun zoon de koeien heeft overgenomen, om de paar weken gaan ze langs. Ze zijn met alles tevreden. Ze hadden de ruimte en de rust, nu hebben ze de nabijheid en het gemak.

De vrouw met de rieten mand die vertelt dat het dorpsgezicht onbelangrijker geworden is voor de bestuurders sinds de fusie van Raalte en Heino. Verderop werden een onderwijzerswoning gesloopt, bomen uit een beukenlaan gekapt en een veel te groot nieuw huis gebouwd. Ze wilde altijd al eens in het weiland zijn.

De man met een tas met schilderspullen, die zich na onderzoek van de paviljoens voorstelt en verklaart dat ie een tekening wil maken. Hij brengt de hele dag op Dorpsgezicht door om visioenen van torenflats, oliewinning, boulevards en snelwegen in Heino, te aquarelleren, inclusief een vliegtuigramp en een Rietveldhuis naast de kerk.

De vrouw met de zwarte hond, die in het witte huis aan de overkant woont zegt: ik heb thuis nagedacht over het weiland en het Dorpsgezicht. Ze

beschrijft de verlichting rondom het weiland die tot haar verdriet in de loop der jaren toegenomen is. Het kunstwerk is goed gecamoufleerd.

De dame met de cameraman die vragen stelt: waarom, waarom en hoe. Volgens haar is Heino mooi, vriendelijk en een beetje suf.

De grote bouwvakker van om de hoek, die weet dat grote onderaardse pompen de omgeving van het weiland droogpompen. Hij heeft als jongen vele prijzen voor tekenen gewonnen, bouwde op zaterdagen zijn eigen huis en ziet zijn belastingcenten door mij opgemaakt worden. Dit is niks voor mensen zoals mij.

De man die met geprepareerd paneel het Dorpsgezicht betreedt en zegt moeite te hebben met dit zicht op Heino en zich afvraagt hoe hij ideeën in een schilderij weergeeft. Ik ben socialistisch van inslag, ik zou willen dat hier voorzieningen voor minderbedeelden komen.

De vrouw met de blauwe ogen in een bruin gezicht en haar dochter die graag over een catwalk loopt. Schilderen is zonde van je tijd, zegt ze. Moeder bestrijdt dat en zegt dat het weiland niets waard is.

De man in de lange zwarte jas zegt dat het weiland rustig bebouwd kan worden. Wat is hier nou aan? Je moet er omheen, er is niets dat die omweg rechtvaardigt – je ziet niets. Er kunnen mooie grote huizen gebouwd worden.

De voorname dame die zich een rustpunt midden in het weiland voorstelt, een retraite-oord, zoiets als in Taizé. Om er tot jezelf te komen.

Het voormalig hoofd ruimtelijke ordening in Overijssel geeft een compliment, is geamuseerd en constateert dat het Care Hotel aan het weiland meer geleiding nodig heeft en dat er hier verder niets meer mag gebeuren.

De vrouw met het smalle hoofd zegt hoe mooi de bomen zijn, die je vanuit het weiland kunt waarnemen. Dan voegt ze toe: normaal gesproken rijd je langs het weiland en ben je ónder de bomen.

Het echtpaar met de witte haren weten alles over Dorpsgezicht via de pers en geven hun standpunt: wij zijn heel blij met het weiland, het is uniek en altijd mooi met de bomen eromheen. De man neemt afzonderlijk het woord: het weiland is niet vierkant, zoals de grond van de ruilverkaveling. Het heeft geen efficiënte maat, dat is essentieel voor het gevoel.

De buurman die eigen honing verkoopt somt op wat er ooit op het beschermde weiland stond: een kermis, grote tenten, een landbouwtentoonstelling, veekeuringen en barakken voor bejaarden tijdens de verbouwing van het tehuis.

De man met een grote camera, windt zich op dat er zoiets voor zijn huis zonder enigerlei nut of goede bedoeling gebouwd werd. Hij noemt het Terror of Art. Hij fotografeert het bijzondere licht van de rijp op de ramen en zet zijn tekst over de Terror of Art en zijn foto's op een website.

Het echtpaar uit Amsterdam, waarvan de man met de handen in de zak scherp alles in zich opneemt en de vrouw vele gezichtspunten met een camera vastlegt. Ze zeggen, Observatorium heeft het weer voor elkaar.

De man met de rode krullen schat Dorpsgezicht als moderne kunst in. De waarde van het weiland ontgaat hem - het wordt immers gedomineerd door dat grote witte gebouw.

Het echtpaar in zondagse kleren vertelt dat er onder de kerk van Heino leilijnen samenkomen, die zowel goede als slechte energie samenbrengen.

De vrouw met de gele handschoenen verzucht: ik wou dat er geen nieuwe huizen meer nodig waren. Ik kom terug om mijn gedachten achter te laten en neem mijn man mee; hij is stedenbouwer in Zwolle.

Het beminnelijke jonge paar zegt: het moet hier vooral zo blijven. En dit mag tijdelijk hier staan.

De kerkrentmeesteres is zeer tevreden over het gebruik van het weiland dat zij namens de Hervormde Kerk beheert. Ze is van mening dat Dorpsgezicht wel blijven kan.

Het vrolijke stel dat vertelt dat de bevolking opgeroepen werd om te kiezen uit drie ontwikkelingsmodellen voor de streek rondom Heino: een economisch welvarend Salland, een landgoederen Salland of een Salland met inbreidende dorpen. Zij kozen de laatste. Maar er zou toch weer een voorstel voor bebouwing van het weiland geweest zijn, waar de middenstand erg voor was.

De theoloog/socioloog denkt dat zijn gereformeerde gemeente op Dorpsgezicht zou willen samenkomen. Ze staan open voor iets anders.

De stille man met snor die per auto arriveert, kort rondkijkt, 'ik zie niets' zegt en vertrekt.

De stedenbouwer beschrijft een hagenlabyrint met waterpartijen en grazende koeien in het weiland. Zijn vrouw zegt dat het niet strookt met het lege veld dat hij wil behouden. Hij lacht dat je mag fantaseren.

Sergei Kovalevski: Face to Face, (Heino)
2008

The entrance gate creates a delicate symbolic effect. It activates the architectural border along the whole perimeter of the lawn. It seems that the invisible transparent outline of the lawn forms a gigantic hall, inside which there are three smaller halls, like in a Chinese puzzle.

Such paradoxical topologic mechanism, triggered by the key correlation between open and closed, is perfectly revealed in all functional and motional dimensions. The doubling principle works at the podium entrance as well. When the foreground of the three black boxes superimposes the nearest building line, they look like a diminished image of the village silhouette. As if a shadow has lost its contact with the owner.

As a result a captivating play of introspection - a triple pavilion, designed as a device for perception of the rural view, may at the same time be presented as the village alter ego and the plastic formula of its internal structure. After all the village opens like a fan from the point, where the installation is placed. What makes them especially akin is the structural axis of the whole composition - the walkway, which rhymes with the driveway that leads from the village to the highway. Thus before entering the village and melting into

the dwelling zone, you are invited to get acquainted and get in touch with the village image. The artists managed to create a topological extract from the internal space of the settlement welcoming the visitors. Providing a panoramic view on Heino's borders, the architectural-optic instrument shows the main obsession of the Dutch – an endless flatness of the fields (and as an invariant – the sea). This studio for projecting a residential environment on the rural landscape materializes the introjection of the horizon. The horizontal perception of the world in the country where there are no jungles, mountains and wild animals forms an archetypical impression on the harmony with Nature. Dutch happiness is horizontal. Minimalistic abstract sculpture appears to be open to the play of associations. And a bodily-visual metaphor becomes one of the sharpest. According to the authors when somebody finds himself inside the black cube he gets an impression of being inside an eye. And the stretching walkway is the long eye nerve connecting the eye with the village body. "We have built the eyes for seeing and for being seen. We created temporary architecture as a zone of non-differentiation between the subject and the object".

In its essence the lawn observatory is a probe-endoscope making an introspect injection into the collective body of the village. Since the work was done by the genuine artists it was natural to them to look for the investigation and communication methods in the plein-air traditions. As a local historical basis they fished out a jolly interesting picture of P. Visser "Rural View of Heino", drawn from nature in 1875. The main character of the picture is the dynamic wave-like surface of the ploughed field lying at the feet of a sentimental observer of the horizon line. A hundred years later approximately in the same identified place the foothold for the three artistic studios was completed. First of all, the friends-artists were invited and immediately organized a micro-exhibition of the sketches drawn there and then. In addition to the architecture this move stimulated the general public to watch and to think over the three-dimensional layout and the identity of their village and the territory. The easels scattered over the deck super-code the architectonic sculpture into a set of volumetric "frames of art" for further clipping of the landscape energetics. Probably this is a very typical feature of the Dutch character, especially if we remember Vermeer with his "camera obscura", or Van Gogh, who went on plein air with a wooden frame.

A new attempt of the "open-air painting" (evidently in "cubistic" style) led to the inversion of "open" into "close". Three cubic flasks pumped the plein air inside. The effect is doubled or even tripled – "cubed" life-giving rural air. These are the samples of the clean air, which may also be misty: when the glasses weep from the internal warming (the rooms are equipped with autonomous air-heaters). Sometimes the mist fills the outside fields, then the transparency concentrates inside the cube. The observatory workers in cooperation with the climate transfer the air from "one glass into another" as if it is liquid. Obviously as a result of this "distillation" they get bracing and refreshing extract of something valuable and identical. Maybe this is the quintessence of the expanse?

Cautiously and tenderly the narrow stretched platform hovers over the soil without disturbing the grass. Its Protestant cross is akin to the nearest cemetery. One can watch "the grass growing" from this platform. This is the walkway for the "sole processions", a bridge from the past to the future. In one fantastic novel telling about traveling in time, the visitor by no means could step on a butterfly, otherwise he could have ruined the whole chain of reasons and consequences. However if the human's lust for temporary

voyeurism can not be eliminated, then at least it is necessary to preserve the feeling of fear in people. A certain similarity of the cross and a well-known garden tool allows to soften the famous proverb: "You may step on the rake, but do it carefully".

The dynamic foreground with three oculars, through which the subjects and objects look at each other from different angles, directs an observer along the power lines of the world empathy. Based on such cases of inter-convertibility and recognition the advanced philosophers insist that the landscape is a correlate of great importance for any person.

The Dutch observers of the adjacent space managed to successfully develop an optic mechanism of the eyesight angling and the landscape personification.

Hoofdstuk 11

Stilstand en beweging

Epicentrum

Krasnoyarsk, Cultural Historical Museum Complex 2008

Stilstand en beweging

Ruimte voor snelheid is altijd omgeven door slow space. Deze ruimten worden zoveel mogelijk gescheiden. Observatorium staat sculptuur voor, die deze ruimtes met elkaar verbindt én gelegenheid tot observatie geeft.

If we go deeper into daydreams of nests, we soon encounter a sort of paradox of sensibility. A nest – and we this we understand right away – is a precarious thing, and yet it sets us to daydreaming of security. [...] When we examine a nest, we place ourselves at the origin of confidence in the world. Gaston Bachelard, *The Poetics of Space*, 1958

Uitnodiging

Curator Sergey Kovalesky van Cultural Historical Museum Complex in Krasnoyarsk Siberië vond bij toeval foto's van Dorpsgezicht in Heino op het internet en zag in de observatiepost aanleiding om Observatorium naar Krasnoyarsk uit te nodigen voor 'a reflection of the Siberian vertical after scanning the Dutch horizontal.' Hij bood deelname aan de tentoonstelling Tunguska Fenomeen aan en vroeg specifiek om een 'a certain pavilion on the area near our museum from which it is possible "to see" the heaven with a "centenary trace of light of a misterious space body.' In 2008 was het 100 jaar geleden dat de beroemde Tunguska inslag plaatsvond. Een bosgebied in de Siberische taiga met oppervlakte van 15x15 km werd omgelegd. Een enorme hoeveelheid licht verzamelde zich in de atmosfeer – in London kon je 's avonds op straat de Times lezen. De literatuur houdt het in zijn algemeenheid op de inslag van een meteor of asteroïde, hoewel men nooit enig fragment gevonden heeft; de laatste analyses wijzen op een komeet. Hoe langer het geleden is, des te meer verhalen en gissingen er circuleren. Met een wetenschappelijk symposium en een kunsttentoonstelling wilden de organisatoren de invloed van het natuurfenomeen op onze cultuur en overtuigingen zichtbaar maken.

Meteoor

Het museum van Krasnoyarsk van architect A.S. Demirkhanov oogt als een rode meteor op een helling aan de rivier op de plaats waar de eerste houten huizen en de omheining van de stad stonden. Bij oplevering in 1987 was het uitsluitend aan de glorie van Lenin gewijd. Enkele jaren nadien werd het een tentoonstellingsgebouw voor actuele kunst met een internationale biennale. Het is een deels in de grond gebouwde zeskantige moloch die voorzien is van trappartijen die onder het gebouw door naar de rivier leiden. Het gebouw heeft weinig vensters, de zalen liggen rondom een enorme vide. Het museum ligt in een klein park en is via een brug over de stadssnelweg met de centrale winkelstraat Mira verbonden.

De bezoeker is ten prooi aan de vreemde discrepanties tussen de prominente ligging aan de rivier en de afsnijding door de autoweg en tussen het afschrikwekkende uiterlijk van het gebouw en de rijkdom aan architectonische vondsten in het interieur.

Locatie

De opdracht was een paviljoen voor de observatie van de Siberische lucht die een eeuw geleden explodeerde. De locatie was snel gevonden: zo goed mogelijk zichtbaar vanaf auto en de omringende gebouwen met het museum op de achtergrond. Hier had de stedenbouwer rigoreus scheidingen aangebracht en er is wat voor te zeggen om museum met flaneerpark en een standbeeld te scheiden van de doorgaande wegen. Maar het gebouw en zijn omgeving waaraan van dichtbij zo veel te ontdekken valt, ogen levenloos in die paar seconden dat de automobilist eraan voorbij rijdt. Observatorium wilde met het paviljoen niet zozeer bereiken dat het museum meer aandacht krijgt. Het ging erom de snelle en de langzame waarneming gelijkelijk te waarderen. Wij zijn gewend geraakt aan de waarneming van onze wereld terwijl we er doorheen suizen. De blik van de automobilist is geen tweederangs aandacht die te verwaarlozen valt. De snelweg is niet alleen het domein van de snelheid en de roes, het is een langgerekt oord waarvandaan wij de wereld waarnemen en beoordelen. Het was een bescheiden poging om de langzame wereld van het museum met de snelle wereld van de auto's te verbinden.

Voorwaarden en symbolen

Vanwege logistieke en financiële voorwaarden voor deelname aan de tentoonstelling Tunguska moest het paviljoen door de museumtimmerman gemaakt kunnen worden zonder toelichting of toezicht van Observatorium. Daarom besloot Observatorium terug te grijpen op de eenvoudige constructie van de boekenkastmodule, die in 1998 voor het laatst gebruikt was om een verblijf voor afzondering te maken. Er in tweeërlei opzicht op de beproefde module gevarieerd. De kasten bestaande uit staanders en liggers kregen geen achterwand waardoor bij verandering van positie van de waarnemer het beeld meer of minder transparant was, als bij lamellen voor een venster werd de blik naar binnen gehinderd of toegelaten. En de kasten werden schuin op een brede trap geplaatst, zodat het zitten, liggen en staan van de gebruiker altijd op de hemel gericht was. Zo was op een simpele manier dynamiek in het kijken van gebruiker in het beeld en waarnemer rondom het beeld gebracht, en dat op een locatie waar auto's voortdurend met een hakse bocht omheen reden.

De voorwaarde van de eenvoud had de schone paradox en symboliek van het open studeervertrek als bijproduct. De kasten kaderden het uitzicht en konden als opslag van de bevindingen dienen, een ligstoel zorgde voor comfort bij de waarneming van de lucht en een tafelblad was geschikt voor notities en voor toespraken, het laatste met een knipoog naar Lenin. De kale stammen waren de eenvoudigste manier om het studeervertrek de hoogte in te brengen, en zij zorgden voor een losse referentie naar door de inslag omgeblazen bos in de taiga, een paar honderd kilometer verderop in de richting die door het beeld werd aangegeven. Dichtheid, hoogte en hoeveelheid van de stammen werden door de curator bepaald.

Gebruik

Het ontwerp op afstand had voor een eenvoudig maar sprekend en uitbundig beeld gezorgd. De kunstenaars en het museum hadden samen opgeroepen om Epicentrum te gebruiken, om de levende pendant van de schrijver Astafjev worden, die honderd meter verderop in het museumpark hoog op een sokkel stond. Voor de bevindingen was in het museum een studieruimte ingericht. Iedereen was bekend met Tunguska en zou er verhalen over kunnen schrijven en voor even het epicentrum van de tentoonstelling kunnen vormen. Maar dit deel van het ontwerpen op afstand slaagde niet en het museum was niet bij machte om in afwezigheid van de kunstenaars de animo te bewerkstelligen. Ook de vijf televisieprogramma's, die over Observatorium, Epicentrum en Tunguska berichtten mochten niet baten. Tuinen kunnen niet zonder tuiniers, de vraag is in hoeverre studeervertrekken zonder 'scholars' kunnen.

[hoofdstuk 12]

Den Haag, 2009
Antonello da Messina

Observations of the Present State, Stroom, Den Haag
met Bram Esser

Antonello da Messina

De beschermheilige van Observatorium is de Heilige Hieronymus in zijn studeervertrek zoals het door Antonello da Messina werd weergegeven: afzondering in het openbaar, beschouwelijkheid als deel van de publieke ruimte. Het conflict tussen concentratie en wellevendheid is verwarrend en vruchtbaar.

[artikel van buitenstaander]

De schoonheid van het misverstand, Bram Esser

Wil je voor ons verkenner worden?", de vraag, nu drie maanden geleden per telefoon aan hem gesteld, had heel simpel en terloops geklonken. Wat er verkend moest worden en waarom, bleef voorlopig nog onbesproken. "Het gaat om werk in de openbare ruimte, in Nederland en Duitsland, maar het is van belang dat jij zo min mogelijk van de makers weet." Dit klonk de verkenner in de oren als een klus waarbij een hoop misverstanden konden ontstaan en omdat hij van mening was dat misverstanden vaak leiden tot mooie dingen, ging hij direct akkoord. Een lijst met geografische topografische coördinaten was zijn enige houvast. Met die lijst ging hij op pad, per fiets en per auto. Systematisch. Zo werd hij de man die zijn lijst afwerkte. De verkenner ontmoette mensen die hij onschuldige vragen stelde, waarop hij onschuldige antwoorden kreeg. Soms waren het mensen die op het punt stonden met een parachute van een berg te springen dan weer deden ze half ontbloot de deur open of hadden een afschuwelijke scheur in hun wang. Als ze vroegen wat hij wilde, dan zei de verkenner: "Meneer mevrouw, ik kom bij u even de huidige stand van zaken opnemen." Dat klonk geruststellend, dat klonk als iets wat ze wel eens vaker hadden gehoord, bijna als een beambte of iemand die de meterstanden komt opnemen. Ongemerkt drong hij zo bij mensen hun huizen en levens binnen en kreeg hij soms koffie met een koekje. De verkenner bleef nooit lang, zoals de man die de meterstanden opneemt, liet hij hooguit nog even zijn hand langs de muur glijden en maakte hij gebruik van het toilet. Niet om

zijn behoefte te doen, maar omdat de feiten overal voor het oprapen liggen, als je ze maar wilt zien. De verkenner groeide in zijn rol en verzamelde feiten zoals anderen suikerzakjes verzamelen. In zijn bagage zaten ondermeer een leeggelopen ballon, een stokje waar een hond op had gekauwd, bierblikjes, een platgereden kikker en de rugleuning van een stoel. Soms be kroop hem de angst dat alles betekenisloos was, dat het om niet meer ging dan een hoop afval. Schroot dat toevallig op zijn pad was gekomen. Maar de verkenner vocht tegen die angst en hij prentte zich in het hoofd dat hij de baas was over het feitenmateriaal en niet andersom. Hij moest de feiten bedwingen en ze als onwillige soldaten disciplineren zodat ze in slagorde de strijd tegen de werkelijkheid aankonden. Maar had hij wel de regie, was hij uiteindelijk niet een armzalige pion in het strategische spel van zijn opdrachtgevers? De verkenner werd voortdurend heen en weer geslingerd tussen gevoelens van macht en absolute machteloosheid. Pas in de gevangenis drong het tot hem door waar de kunstenaars die hij onderzocht mee bezig waren. Daar tussen de jonge delinquenten viel alles op zijn plaats. Wat ze hadden geprobeerd daar op die mistige berg van kolengruis of op het oude fabrieksterrein bij Essen, op het meedogenloze platteland van Groningen en op de motorcrossbaan van het waddeneiland, was ze in de gevangenis gelukt: Ze waren verdwenen. Goed er waren nog wat muurtjes zichtbaar als de fundamenten van een ruïne, maar de blauwe verf die daar oorspronkelijk op heeft gezeten was er allang afgebladderd. De achtergebleven schilvers als stille getuigen van hun afwezigheid. Wat overbleef was een gebaar, een uitnodiging aan anderen iets op te bouwen. Toen de verkenner zijn lijst had afgewerkt keerde hij terug naar de uitvalsbasis om zich volgens afspraak te melden bij zijn opdrachtgevers om verslag uit te brengen. Die hadden ondertussen niet stil gezeten, ze hadden gebouwd. "We hebben een studievertrek voor je gemaakt". Dat was de plek waar de verkenner in de loop van twee maanden zijn verslag mocht doen. Wederom klonk de uitnodiging terloops en onschuldig. Maar de verkenner betrad een ruimte die veel gevaarlijker was dan al die andere plekken die hij had bezocht op zijn reis door Europa. De ruimte die hij nu betrad, hoe onschuldig die ook leek, lag bezaaid met schemergebieden en gevaarlijke breuklijnen. Breuklijnen die achteraf vooral door de verkenner zelf leken te lopen. Terwijl hij in het open veld vooral verkenner was geweest en zich soms gelukkig waande, werd hij hierbinnen voor de ene helft gastheer en voor de andere helft studerende monnik. Half tentoonstellingsbouwer, half beschouwer. Verteller en observant. Toen de consequentie van die toestand tot hem doordrong, waren zijn opdrachtgevers alweer verdwenen, zoals ze voortdurend verdwijnen. Hij stond er alleen voor, hij moest de ruimte opvullen desnoods met zichzelf. Dat was een verantwoordelijkheid die hem angst inboezemde en die hem met allerlei vragen over zichzelf en over zijn functie confronteerde. Telkens als er bezoekers binnen kwamen liep hij handenwringend op hen af. "U moet het zo zien, de tentoonstelling is nog in opbouw, u stapt als het ware een proces binnen", fluisterde hij hen in het oor. Wat dat voor proces was, wist de verkenner ook niet precies. Uit angst en schaamte voor de leegte begon de verkenner de lege vlakken in te vullen. Zoals boeren vroeger hun oude schuren verstevigden met rondslingerenden keien en stukken hout die voor handen waren, zo begon de verkenner zijn zelfvertrouwen op te bouwen en bij te stutten met materiaal dat voor handen was. In het hart van de ruimte maakte hij een woonkamer om mensen uit te nodigen iets langer te blijven dan gebruikelijk in een galerie. Daarnaast begon de verkenner een tuin aan te leggen. Een aangenaam visueel spektakel zodat de bezoeker gerust gesteld zou worden en zou denken: 'verrek, dit is een kunst expositie'. Er is geen publiek zo geconditioneerd als het kunstminnend publiek. Zijn gekleurde plastic dopjes

leken op kunst, maar dat was het natuurlijk helemaal niet, dit was niets minder dan de weelderig bloeiende tuin van het misverstand. De verkenner, ooit ingehuurd om dingen te verhelderen en op zijn minst te duiden werd een specialist in grensvervagingen. Bovenop de vragen die er toch al waren stapelde de verkenner weer een paar nieuwe. Over wie of wat ging die tentoonstelling eigenlijk, waar lagen de grenzen van het betamelijke? Was hier nog wel spraken van een retrospectief? Als je het de verkenner zou vragen dan zou hij overigens ontkennen dat hij grenzen aan het vervagen was. "Ik articuleer alleen maar de breuklijnen die er al zijn en ik breng er verslag van uit", placht hij te zeggen." Bovendien heeft dit niet zoveel met terugkijken te maken, maar is het eerder een blik naar de toekomst." Dames en heren vanaf vandaag zijn niet alleen de kunstenaars uit hun werk verdwenen maar is ook de verkenner weg. U kunt zijn domein betreden en de sporen die hij heeft achtergelaten aanschouwen, zoals ook hij ooit de gebruikerssporen in het veld heeft aanschouwd. Hij heeft er geleefd en gewoond, geschreven en getuind. Maar vanaf vandaag zal hij er niet langer zijn om voor u het archief te ontsluiten. Dat mag u, vanaf heden, helemaal zelf doen.

[Motto's]

01. Tijd en ruimte voor aandacht

Kunst heeft de beschouwer nodig. Tijd en ruimte voor aandacht betekent dat met het kunstwerk aan de beschouwer ruime hoeveelheden tijd en ruimte gegeven worden. De expositieruimte krijgt het karakter van een verblijf, een gelegenheid om betekenis te doen ontstaan in een landurig ongestoord oponthoud.

02. Otium – negotium – Hoeksche Waard

Een Observatorium is een paradoxale ruimte waarin je je terugtrekt om de verstandhouding met de wereld te bepalen. De waarneming van de omgeving kan niet zonder een blik in het innerlijk. Afzondering is een vorm van participatie.

03. Gescheiden werelden verbinden

Observatorium neemt stelling tegen de versplintering van de wereld in afzonderlijke zones voor arbeid, ontspanning, vervoer, winkelen, wonen, natuur en afval. Observatorium ontkent de grenzen van de gescheiden werelden en gebruikt ze om verbindingen te leggen.

04. Beschaving is onderhoud

Observatorium maakt beelden die niet af zijn, zodat zij met de tijd meegroeien. Beschaving is geen moment in de tijd maar een proces. Onderhoud is deel van de ontwikkeling, niet van de status quo.

05. Als iemand het beeld gebruikt is het af.

Observatorium houdt van leven in de brouwerij en ziet graag dat mensen aan hun projecten en sculpturen verder bouwen en sleutelen. De basis voor een openbare sculptuur wordt gelegd door een beslag op de ruimte, de basis voor een levendige openbare ruimte is de toeëigening door de mens.

06. Gebruik paradox

Vuil, conflict en domheid zijn tegenstellingen van schoonheid, harmonie en beschaving. Kunst kiest niet maar wringt zich ertussen en doet voorstellen voor coëxistentie van goed en kwaad.

07. Een beeld is bij voorkeur drie dingen

Een beeld van Observatorium is bij voorkeur drie dingen: een werk van verbeelding, een reflectie op de omgeving én een bouwsteen voor gemeenschappelijkheid. Het is er om te aanvaarden en te ondergaan, het onthult de aard van de omgeving en is aanleiding om te handelen.

08. De wereld, zoals het verteld wordt

Observatorium maakt beelden ter observatie van de wereld en ter observatie van de mens. De opsomming van alle bevindingen die mensen ter plekke uitspreken is een adequate weergave van de oneindige complexiteit van de wereld, met ons.

09. Ontwerp wat er al is

Leegte en stilte kunnen maar moeilijk ontworpen worden. Als het voorhanden is dan neemt Observatorium het in zijn ontwerp op. Er zijn drie manieren: niets doen, beschermen en zichtbaar maken.

10. Cella, hof, domein

Verscheidenheid aan ruimte creëert nieuwsgierigheid en verscheidenheid in gebruik. De reeks cella, hof, domein faseert de vloeiende verbindingen tussen binnen en buiten. Privé en openbaar worden in overleg vastgesteld.

11. Stilstand en beweging

Wie voor mobiliteit ontwerpt, houdt rekening met de mens die de ander bij zijn bewegingen gadeslaat. Observatorium staat sculptuur voor, die de ruimte vervolmaakt én gelegenheid tot observatie geeft. De sokkel is er voor mensen.

12. Exponeren is produceren

Het museum is een productief oord om het verworvene te tonen, te bewerken en nieuwe impulsen voor te bereiden. De expositie is niet de dingen en de toeschouwers, maar ook de voorstellen en de bewerkers.

13. Antonello da Messina

De beschermheilige van Observatorium is de Heilige Hieronymus in zijn studeervertrek zoals het door Antonello da Messina werd weergegeven: afzondering in het openbaar, beschouwelijkheid als deel van de publieke ruimte. Het conflict tussen concentratie en wellevendheid is verwarrend en vruchtbaar.

[Projectenlijst]

Observatorium 1995–2009

Selectie

Geert van de Camp (1961) - Andre Dekker (1956) - Ruud Reutelingsperger (1962)

2009 Den Haag

Observations of the present state

Stroom, Den Haag

Overzichtstentoonstelling van het oeuvre van Observatorium. Een verblijf in de tentoonstellingsruimte waar gedurende zes weken Bram Esser het archief van Observatorium bestudeert op en verslag uitbrengt van zijn reis langs de beelden en oorden waar Observatorium gewerkt heeft.

2009 Rotterdam

De Bocht

Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting (dS+V) Rotterdam

Bij de herinrichting van knooppunt Kleinpolderplein wordt voorgesteld dat het snelwegencomplex in tegenstelling tot de plannen niet afgebroken wordt maar tot park transformeert. Een fly-over voor voetgangers en fietsers kondigt dit voorstel aan. In samenwerking met Annemieke Diekman Landschapsarchitecten.

2009 Rotterdam

Maak Plaats

Yourworld09, Nederlands Architectuur instituut, Rotterdam

Tentoonstelling en participatiemodel voor herinrichting van openbare ruimte. Ontwerpers, opdrachtgevers, wijkbeheerders en jongeren trekken gezamenlijk op voor een goed plein in Rotterdam, gebruikmakend van 'the Making Of', ruimtelijk ordeningsspel van Buro Venhuizen. Slotbijeenkomst in NAI met ondertekening van convenant.

2008 Venetië

Pausa

Architectuurbiennale, Venetië

Een terras aan een kanaal achter de nooduitgang van het Italiaans paviljoen werd getransformeerd tot een openlucht museumzaal. Banken gaven zicht op achterkant Biennale of op 19 meter lange foto, die verspreid over meerdere wanden een overzicht van 10 jaar Observatorium toonde.

2008 Krasnoyarsk

Epicentrum

Cultural Historical Museum Complex, Krasnoyarsk

Een studiecél met ligbed, kasten en lessenaar op een fundament van 14 boomstammen dat schuin naar de hemel gericht staat naast een museum, dat binnen een tentoonstelling wijdt aan de mythologie van de grootste inslag op aarde ooit: Tunguska.

2008 Apeldoorn

On the Road

Fonds BKVB, Amsterdam

Theater voor debat en presentaties bij landschapstriënnale Apeldoorn in de vorm van een Amerikaanse parkway, bestaande uit 220 ton gebruikt asfalt uit het Mediapark. ± 200 zitplaatsen op asfaltrappen.

2008 Terschelling

Gedeelde Domeinen

Staatsbosbeheer en Oerol, Terschelling

Ontwerp en ontwikkelingsplan voor voormalige vuilnisbelt van Terschelling: een tafelberg met een krater dienstbaar aan natuur, badgasten en theatermakers.

2008 Deventer

Middenin

Kunstenlab, Deventer

Een rustplaats voor wandelaars en fietsers dat midden in de weilanden staat en het vee als drink- en schuilplaats dient. Maakt deel uit van netwerk voor recreatie.

2008 Rotterdam

Paradetraverse

Theaterfestival Parade en Nederlands Architectuur instituut, Rotterdam
Parcour van 650 meter lang en deels 5 meter hoog boven het Paraderrein, boven de bouwput Museumpark en door het Nederlands Architectuur Instituut. Inclusief programma over stadsontwikkeling. Verbetering bereikbaarheid van theater en museum, in de vorm van een catwalk om te kijken en bekeken worden.

2008 Heino

Dorpsgezicht, Heino

Provincie Overijssel en KCO, Zwolle

Drie observatiepaviljoens en negen schilderezels op een verhoging in een weiland dat in de dorpskern ligt. Installatie geïnspireerd op schilderij uit 1859 en werkplaats voor het dorpsgezicht 2007, dat door 9 amateurs en meerdere schoolklassen hier gemaakt is. Observatorium observeert de gebruikers en doet verslag.

2008 Rotterdam

PowerPoint Rotterdam

Derde Architectuurbiennale Rotterdam

Met metallstud werden de wanden van Berendsengalerie ingebouwd in Restaurant De Unie, zodat een vertrek in een vertrek ontstond. Op de aluminium kolommen werden grote gipsen panelen met foto's van Observatorium projecten bevestigd.

2007 Rotterdam

Perron Mozaïque

Motel Mozaïque en Hofbogen bv, Rotterdam

Een perron van steigerbouw en paarse vloerbedekking met drie houten slaapvertrekken op Station Hofplein dat trapsgewijs oploopt tot 13 meter hoogte. Locatie voor popfestival, discussie, overnachting, ontbijt en uitzicht op een onaffe stad.

2007 Basel

Instant Urbanism

Schweizerisches Architektur Museum, Basel

Deelname met fotografie van Observatorium Nieuw Terbregge aan een tentoonstelling van architectuur en kunst sinds 1960 die curator Francesca Ferguson in verband brengt met de beweging Internationale Situationisten.

2007 Essen

Zollvereinpavillon

LEG, Dortmund

Eerste van een serie entrepaviljoens voor Unesco-werelderfgoed Zollverein. Met materiaal en maten van de kolenindustrie, maar met de opzet en intimiteit van een arbeidershuis: huis, tuin en stal van ijzer en beton.

2007 Werkendam

Panoramapark

Noord-Brabantse Kunststichting, Breda

Rijkswaterstaat wil de A27 verbreden en tot een panoramaroute maken, maar het tracé doorsnijdt historisch erfgoed – Fort Altena van de Hollandse Waterlinie. Observatorium biedt een oplossing door het fort te verdubbelen, de omgeving de status van een park te verlenen en een verbindingsbrug als 'landmark' te bouwen.

2007 Rotterdam

Dear Malcolm

Artstore, Rotterdam

Deelname aan overzichtstentoonstelling van curator Goan Lim van Rotterdamse kunstenaars die in het buitenland werkzaam zijn. Foto's van het Hallenhaus aan A57 exit 9 in Duitsland en een brief aan M. Kirk, de eigenaar van de Dutch barn in New York state, waarvan het Hallenhaus een adaptatie is.

2006 Neukirchen-Vluyn

Hallenhaus

Regional Verband Ruhr, Essen

Stalen sculptuur op een kolenaafvalberg langs snelweg in het Roergebied. De hal meet 16 lang, 14 breed en 10 m hoog. Het is een baken in het landschap, een oord voor verstillen en een verwijzing naar de geschiedenis. Tevens hoofdgebouw van de Openlucht universiteit, een onderwijsprogramma van Observatorium.

2006 Dresden

Wild Capital/ Wildes Kapital

Kunsthau Dresden

Deelname aan groepstentoonstelling over invloed van kapitaal op samenleving: 9 tinnen afgietsels van hersenen in een openstaande bankkluis.

2006 Rotterdam

Manna-monument

Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam, Proper-Stok Groep BV en

Bewonersvereniging Terbregge

Monument voor de voedseldroppings in Rotterdam 1945, bestaande uit honderden stalen kisten, die samen de romp van het vliegtuig vormen, inclusief plaquette en vlaggemast. Geplaatst in Observatorium Nieuw Terbregge.

2006 Heijplaat

RDM Expo Circuit/ Boothuis

Stadshavens, Rotterdam

Studie voor drijvende aankomst- en vertrekhal in havens van voormalige werf RDM waar zich scholen en kennis- en innovatiebedrijven zullen vestigen – inclusief routing voor werf en omgeving. In samenwerking met Arcadis, Woonbron en Sul Beheer.

2006 Groningen

Krater Meerstad

Centrum Beeldende Kunst Groningen/ Dienst Landelijk Gebied
Deelname aan een groepstentoonstelling ter inspiratie van de stedenbouw van Meerstad, een nieuwe stad naast de stad Groningen. Voorstel: op het terrein van de aardgaslokatie in een meer met bouw- en stadsafval een vulkaanlandschap aanleggen.

2005 Utrecht

Leidsche Rhenus

Stimuleringsfonds van de Architectuur, Rotterdam

Studie voor ontwikkelingsstrategie voor inpassing en exploitatie van archeologische vondsten in Vinex Leidscherijn, in samenwerking met Kees Christiaanse Architecten en Planners.

2005 Rotterdam

Goudkoorts

Rotterdam Festivals, Rotterdam

Organisatie en inrichting van een beurs voor samenwerking tussen Rotterdamse culturele sector en bedrijfsleven in een arena van trappen en tribunes in Beurs-WTC.

2005 Culemborg

Het Geheugen van Parijsch

Ontwikkelingsmaatschappij Parijsch, Culemborg

I. Stalen schuur als markering van het winkelcentrum van vinex Parijsch, met op zolder een editie van 13.000 kranten van de Culemborgse Courant - geschreven door de kunstenaars - die in 2025 wordt verspreid.

II. Houten vlonders die een discutabele wegversperring met verkeerslichten omlijsten en ooit kan opbergen. Beide projecten in samenwerking met Sjaak Langenberg.

2005 Essen

Zollvereinpark

Entwicklungsgesellschaft Zollverein, Essen

Parkontwerp met behoud van industrieanatuur van Unesco werelderfgoed Zeche Zollverein, inclusief zes entreepaviljoens, in samenwerking met Planergruppe Oberhausen, Firstdesign, Köln en Licht Kunst Licht, Bonn/Berlin.

2005 Rotterdam

Studio voor familieportret

Schilder/ keramist Dora Dolz, Rotterdam

Glazen huis voor een groot schilderij met houten lijst dat schilderij en studio omkadert - werd gebruikt voor filmopnames van Portrait of Dora Dolz.

2004 Zuid-Beijerland

Bolwerk Beijerland

Poëziefestival Dichterbij de Molen, Zuid-Beijerland

Tijdelijke sculptuur, refererend aan Hoeksche Waardse strijd tegen verstedelijking, bestaande uit een theaterruimte van 100 appelkisten op opgespoten land in een privétuin aan de rivier, waarin voorstellingen gehouden werden.

2004 Amersfoort

Parkpodium Vathorst

Heijmans Bouwbedrijf/ Ontwikkelingsbedrijf Vathorst, Amersfoort

Openluchtpodium bestaande uit vier betonnen woningvloeren met vier verschillende keramiekpatronen, stalen frames en 300 stoelen, ter herinnering aan de pionierfase van de nieuwe woonwijk.

2003 Milan

Asphalto

Triennale Milano

Deelname aan expositie over geschiedenis en kunstzinnige toepassingen van asfalt in stedenbouw en landschapsarchitectuur.

2003 Neukirchen-Vluyn

Berg der Stille

Landschaftspark NiederRhein, Moers

Herinrichting van een kolenmijnberg tot een recreatieoord in het Ruhrgebied, met behoud van weidsheid en stilte, in samenwerking met landschapsarchitecten WES+Partner, Hamburg.

2003 Delft

Sanatorium De Azuren

Tentoonstelling 350 jaar Delfts Blauw, Delft

Sanatorium van 13 blauw-witte bedden onder blauwe bomen voor Vinex-bewoners in een oude boomgaard, in samenwerking met Noëlle Cuppens.

2003 Puttershoek

Hek voor de Hoeksche Waard

Provincie Zuid Holland, Den Haag

Zuidhollandse Landschapsprijs in de vorm van een stalen hek met dichtregels als luxe entree tot een krekenslandschap.

2003 Den Haag

Hoftorenkantoortuin, Rijksgebouwendienst, Den Haag

Buitenkantoor (24 personen) in de binnentuin van een gebouw van Kohn-Pedersen-Fox. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Den Haag.

2003 Dresden

Melancholie und die Braut

Dresden Postplatz, kunst en stedenbouwmanifestatie.

Tijdelijk openluchttheater op een druk verkeersplein, bestaande uit een podium van Dresdense zandsteen, plattenbau-platen, een rood bed en 400 stoelen.

2003 Rotterdam

Hotel Diorama

Motel Mozaique Rotterdam

Vijftien winkels in een straat vormen samen een hotel met een lobby, ontbijtzaal en veertien kamers voor de gasten van een festival, die in de etalages overnachten.

2003 Vught

Plein voor De Leij

Justitiële Jeugdinstelling De Leij Vught, Rijksgebouwendienst

Inrichting van een plein voor gedetineerden, personeel en bezoekers van een gevangenis op de locatie van een concentratiekamp. Gemetselde

fundamenten worden door bewoners bebouwd voor praktijkonderwijs, spel, houden van dieren, kweken van groente en een goed gesprek.

2003 Hoogezand

Otium Leinewijk

Semslinie - Kunst in de herinrichting Veenkoloniën

Sculptuur, geschikt voor aanbouw en verandering in de Groningse Veenkoloniën, die aan een particulier in bruikleen is gegeven; doet dienst als verblijf voor afzondering, rust en studie en vormt toegangspoort tot landschap.

2002 Ulm

Moonpalace

Stadthaus Ulm

Landschap van 5000 kartonnen dozen voor een kamerahuis van kunstenaar Mirjam Kuitenbrouwer in de witte-doos-architectuur van Richard Meier in tentoonstelling Unheim, geweid aan Anarchitekturen.

2002 Berlin

Woher kommen die Löcher im Konzept

Galerie Wohnmaschine Berlin

Asfaltinterieur voor kunstenaar Mirjam Kuitenbrouwer, dat dienst doet als modelbouwwerkplaats in het kader van Wereldcongres van Architectuur

2002 Delft

Snelwegnest

Beelden in de herfst, Delft

Stalen sculptuur met vogels en autobanden aan een reclamemast aan de A13 in samenwerking met Interbest Breda

2001 Rotterdam

Observatorium Nieuw-Terbregge

Proper-Stok Woningen BV/ dS+V Rotterdam

Omsloten tuin van hergebruikt asfalt met paviljoen en uitzichtpunt van vangrails op geluidswal langs snelweg A20.

2000 Groningen

Kantoortuin

Centrum Beeldende Kunst Groningen

Kantoormeubilair voor studenten op sokkels in stadspark. Noorderplantsoen, Groningen

1999 New York

Netherland, NY - Polder for seclusion in New York Bay

Frederieke Taylor Gallery, New York

Voorstel voor een nieuwe polder voor rust en afzondering in de baai van New York met 30 inrichtingsvoorstellen van ontwerpers.

1998 Klaaswaal

Verblijf voor de afzondering – Hoeksche Waard

Architecture International Rotterdam

42 mensen brengen 24 uur door in een paviljoen, bestaande uit modulaire boekenkasten in de Hoeksche Waard en laten hun bevindingen achter ten bate van stedenbouwmanifestatie AIR-Zuidwaarts.

1998 Rotterdam

Verzamelde bevindingen

Villa Alckmaer, Centrum Beeldende Kunst Rotterdam

Een tijdelijke paviljoen van modulaire boekenkasten in een stadstuin, dat dienst doet als archief van Verzamelde Bevindingen uit de Hoeksche Waard.

1997 New York

Dwelling for Seclusion

Snug Harbor Cultural Center New York

45 mensen verblijven 24 uur in een sculptuur, bestaande uit modulaire boekenkasten in het park en laten hun bevindingen achter.

1997 New York

Collected Reflections

Art in General New York

Archief van verzamelde bevindingen uit de Dwelling for Seclusion.

1997 Berlin

Autorenwerkstatt

Peking Kunstaustellungen Berlin

Negen schrijvers uit Berlijn (o.a. Katrin Dorn, Antje Strubl, Durs Grünbein) gebruiken Observatorium Berlin als openbare werkplek en laten hun bevindingen achter.

1994/1995 Rotterdam, Groningen, Düsseldorf

De Vaalserberg Rotterdam/ Ziegler Groningen/ O.S.O Düsseldorf

34 mensen brengen een nacht in een Observatorium in de galerie door en laten hun bevindingen achter. Het interieur bestaat uit zachte wollen blokken, schilderijen en teksten. Reizende tentoonstelling.

Lezingen

Akademie der Bildenden Künsten, München

Bijhouwerlezing De Doelen Rotterdam

Theaterfestival Favoriten Dortmund

Koninklijke Academie Den Bosch

Gunpowderpark London

NAi Rotterdam

AKI Enschede

Royal Academy London

Kunsthau Dresden

Europäisches Haus der Stadtkultur Gelsenkirchen

Lighthouse Center for Architecture Glasgow

Visual Seminar Sofia

Hogeschool voor de Kunsten Utrecht

Koninklijke Academie Beeldende Kunst Den Haag

Ruhr Universität Bochum

IVAM Valencia

Urbandrift Berlin

Stadt schafft Landschaft, Potsdam

Museum für Angewandte Kunst Köln

Bonnefantenmuseum Maastricht

Zaal De Unie Rotterdam

Public Art Fund New York

Art in General New York

Gastlessen

Hogeschool der Kunsten Utrecht
Willen de Kooning Akademie Rotterdam
Designacademy Eindhoven
TU Eindhoven
Designacademy Eindhoven
Fakultät Architektur Universität Wuppertal
College of Art Edinburgh
Akademie St. Joost Breda
Cheops Eindhoven
AKI Enschede
Universität Hannover
TU Braunschweig
TU Delft